

Origen i desenvolupament del monoteisme

Mònica Bouso García

PID_00236777

Temps de lectura i comprensió: **4 hores**

Índex

Introducció	5
Objectius	7
1. Introducció	9
2. El Pròxim Orient	11
2.1. Introducció	11
2.1.1. Les fonts	11
2.1.2. Les característiques principals	12
2.2. Mesopotàmia	13
2.2.1. El panteó sumeroaccadi	14
2.2.2. La supremacia de Marduk a Babilònia i d'Assur a Assíria	16
2.2.3. El culte a Sin	17
2.3. El Llevant	18
2.3.1. Els déus cananeus	19
2.3.2. El jahvisme i la creació del monoteisme	20
3. Egipte	24
3.1. Introducció	24
3.1.1. Les fonts	24
3.1.2. Les característiques principals	25
3.2. El panteó egipci	26
3.3. La reforma religiosa del faraó Akhenaton, mitjan segle XIV.....	30
4. El món Egeu	32
4.1. La religió minoica	32
4.2. La religió micènica	33
4.3. La religió grega	34
4.3.1. Introducció	34
4.3.2. El panteó grec	36
4.3.3. Els cultes místèrics	37
5. Roma	39
5.1. Introducció	39
5.1.1. Les fonts	40
5.1.2. Les característiques principals	41
5.2. El panteó romà	41
5.3. El culte a l'emperador	43
5.4. Els cultes orientals	43

5.5. La introducció del culte al déu sol Elagabal per Heliogàbal (218-222)	45
5.6. El naixement i difusió del cristianisme	46
Glossari	49
Bibliografia	50

Introducció

L'objectiu d'aquest mòdul és presentar les principals creences religioses de les civilitzacions del Pròxim Orient, Egipte i del Mediterrani oriental i central, concretament les del món egeu i romà.

Entendrem per religió la definició clàssica, seguint l'etimologia llatina de la paraula *religare*, és a dir, entendrem per religió la relació que estableix l'ésser humà amb allò que li és superior o desconegut: la divinitat, allò sobrenatural, o el misteri de la vida i de la mort. Aquesta actitud es concreta en una sèrie de creences i s'expressa en una sèrie de manifestacions rituals. Tot i que en determinades ocasions es pot parlar de la pietat personal, i, per tant, de la religiositat individual, en termes generals, entendrem la religiositat com a fenomen col·lectiu. Per raons d'espai en aquest mòdul ens centrarem en la concepció de la divinitat en aquestes societats, deixant de banda les nombroses i diverses pràctiques rituals, ja que requeriria molt més espai i deteniment del que aquí disposem.

Analitzarem, en primer lloc, els sistemes religiosos de cada civilització, presentant la concepció de la divinitat i els seus déus principals, així com els episodis destacats de canvi en el si del seu desenvolupament històric. Veurem com els sistemes religiosos mesopotàmic, egipci i grec comparteixen trets molt significatius, com l'existència d'un clar principi teogònic, on a partir d'un «element» primordial les divinitats s'articulen entre si, a partir del model generacional, fins a arribar a una divinitat dominant que s'imposa a les altres (Marduk, Ammó-Ra, Zeus).

De tal manera, explorarem l'univers politeista de la religió a Mesopotàmia, alhora que tractarem l'henoteisme de certes divinitats en moments concrets, com la supremacia de Marduk i Sin a Babilònia, en el segon i primer mil·lenni aC, respectivament, i la d'Assur a Assíria al primer mil·lenni aC. Seguidament, estudiarem el complex sistema politeista de l'antic Egipte i el trencament del sistema religiós establert que va suposar la reforma amarniana d'Akhenaton al segle XIV aC. Ens endinsarem en el món religiós del Llevant, on veurem que entre el politeisme dominant va sorgir una religió única que proclamava l'existència d'un únic déu: el jahvisme. Veurem l'evolució de la religió egea des de l'època minoica i micènica fins a l'època clàssica amb la configuració del panteó politeista, fent especial atenció als cultes místics. Aquest politeisme antropomòrfic grec va ser heretat per Roma, on a més van proliferar altres cultes procedents dels diversos territoris conquerits per l'Imperi; especialment rellevants són els cultes orientals.

Aquest desenvolupament històric ens durà a examinar l'important canvi de paradigma religiós que va representar l'aparició del monoteisme enfront dels, fins aleshores, sistemes bàsicament politeistes amb certs episodis d'henoteisme.

Segons l'eminent egiptòleg alemany i destacat especialista en religió, Jan Assmann, es poden establir dues formes diferents de monoteisme a partir de vies diferents. Una és la via evolutiva que duu a un monoteisme inclusiu; aquesta via representaria una fase de maduresa del politeisme. L'altra via és la revolucionària, la qual porta, pel contrari, a un monoteisme exclusiu, al qual s'arriba no per un procés de desenvolupament, sinó a través d'una ruptura revolucionària amb tot el sistema anterior; únicament per a aquest monoteisme exclusiu és vàlida la distinció entre religió vertadera i falsa. D'acord amb aquesta classificació, a Egipte es trobarien totes dues formes: la del monoteisme exclusiu i revolucionari en la reforma d'Akhenaton, i el monoteisme inclusiu i evolucionista de la posterior restauració ramèssida. D'aquesta darrera forma trobaríem també exemples en els moments tardans de la religió a Mesopotàmia i a Grècia, mentre que del primer monoteisme trobaríem el seu màxim exponent en la religió jahvista i, més tard, en la cristiana (Assmann, 2006: 44).

Aquesta nova religió, inicialment minoritària i perseguida, va esdevenir un dels corrents més difosos a l'inici de la nostra era fins a convertir-se, finalment, en la religió oficial de l'Imperi romà. Aquest fet ha marcat inqüestionablement la religiositat d'Occident fins als nostres dies.

Nota

Si no s'especifica el contrari totes les dates són abans de Crist.

Nota

Les paraules amb asterisc es troben definides al Glossari.

Objectius

Els objectius que l'alumne ha d'aconseguir una vegada estudiats els continguts del mòdul són els següents:

- 1.** Entendre els diferents sistemes religiosos propis de cada societat en el marc del seu context cronocultural concret, així com el seu desenvolupament intern al llarg de la seva història.
- 2.** Entendre la idiosincràsia de les concepcions sobre la divinitat i les pràctiques religioses associades que integren aquests sistemes.
- 3.** Observar les influències religioses que unes cultures han exercit sobre les altres mentre han estat en contacte, així com els mecanismes d'adaptació de cultes i divinitats forans a través de fenòmens com el sincretisme.

1. Introducció

Tractar de reconstruir i entendre la concepció de la divinitat de les cultures antigues, així com les pràctiques associades al seu culte, no resulta una tasca gens fàcil. En primer lloc, perquè el fenomen religiós implica uns sentiments que, si no es deixen per escrit, a partir dels vestigis materials són difícilment interpretables. Conseqüentment, per al seu estudi és necessari utilitzar tota la informació disponible, les diverses fonts textuais (mites*, pregàries, himnes, l'onomàstica, etc.), iconogràfiques (representacions en diferents materials i suports de divinitats, fidels, cerimònies, festivals, processons, etc.), arqueològiques (temples, santuaris, exvots*, etc.), per tal de poder reconstruir, en la mesura del possible, l'univers religiós de cada cultura.

A més, cal tenir present a l'hora d'estudiar aquestes religions la transmissió que han tingut al llarg de la història, és a dir, com ens han arribat aquestes ideologies religioses? En el cas d'Egipte i Mesopotàmia, van ser els autors clàssics, però sobretot la Bíblia, els que han configurat la imatge que ha tingut Occident d'aquestes cultures, en general, i de les seves creences religioses considerades paganes, en particular. Pel que fa a les divinitats grecoromanes seran els Pares de l'Església els que ens aportaran també una visió des de fora, una visió des de la religió dominant monoteista cristiana.

En definitiva, doncs, l'estudi del fenomen religiós a l'antiguitat ha de ser entès i estudiat a partir de les seves pròpies fonts i cal tractar amb cautela les fonts externes posteriors.

En acostar-nos al fenomen religiós antic també hem de ser conscients que en aquestes societats no es pot establir una clara línia divisòria que separi allò religiós d'allò profà, ja que la religió formava part de tots els aspectes de la vida.

Un altre element que cal tenir en compte és la constant relació que les cultures en estudi van mantenir entre si a l'antiguitat, especialment en els moments de formació dels grans estats territorials i dels imperis, és a dir, en moments en què grans regions amb cultures i religions pròpies van passar a estar dominades políticament per un poder forà. Aquestes situacions van implicar, necessàriament, la coexistència no només de llengües i costums diferents, sinó també de divinitats i cultes. Veurem com determinats déus i rituals van tenir un gran impacte i influència sobre altres sistemes religiosos, produint-se diferents situacions: des d'adopcions de cultes fins a la barreja d'elements entre diferents divinitats, etc.

Per posar només un exemple, el gran impacte que van tenir els cultes orientals en els darrers segles de l'Imperi romà, especialment els cultes egipcis d'Isis i Serapis, els frigis de Cibele i Atis, els cultes siris de la dea Atàrgatis (*dea Syria*), els déus Adonis, Baal de Damasc o Hadad d'Heliòpolis i, finalment, un cert panteisme* solar en el qual es deixen veure les pràctiques i les idees dels mags caldeus i perses.

2. El Pròxim Orient

2.1. Introducció

Gràcies al desxiframent del cuneïforme i a l'inici de les excavacions arqueològiques a Orient, l'Antic Testament i els textos clàssics van deixar de ser les úniques fonts per al coneixement de l'antiga religió a Mesopotàmia. Així, des de l'inici de l'Assiriologia fins als nostres dies, no ha parat d'augmentar el volum d'informació accessible sobre aquestes cultures; i el seu estudi ha posat de manifest la increïble riquesa i complexitat de tres mil·lennis d'història, en una extensa regió geogràfica ocupada per una gran varietat de cultures. Atesa aquesta enorme complexitat, en aquest breu espai tractarem d'oferir una visió global, però completa, dels trets més significatius de la religiositat a Mesopotàmia, entenent que aquesta no constitueix de cap manera un conjunt homogeni doctrinal, ans al contrari, tenim un conjunt de divinitats, temples, rituals*, etc.

2.1.1. Les fonts

En primer lloc, cal parlar de les fonts de què disposem per al seu estudi, començarem per les fonts textuais. En el cas de Mesopotàmia, amb fonts textuais ens referim bàsicament a les tauletes de fang que empen el sistema d'escriptura cuneïforme per expressar principalment les llengües sumèria i accàdia. Tal com ja hem comentat, a l'antiguitat la religió impregnava totes les esferes de la vida, és per això que no trobem fonts textuais específicament religioses separades clarament de les profanes. D'això es desprèn que per a estudiar la religió s'hauran de tenir en compte des d'inventaris econòmics, d'entrada i sortida de productes dels temples, fins a una pregària. Principalment disposarem per la Mesopotàmia del tercer i segon mil·lenni de les obres literàries: composicions poètiques i mítiques que exposen grans qüestions, himnes, pregàries i llistes de divinitats, així com també de textos rituals i conjurs màgics, inscripcions votives, fórmules de jurament incloses en la documentació legal, textos de presagis, llistes lèxiques, textos mèdics, cartes, llibres de compatibilitat, l'onomàstica, és a dir, els noms propis, etc.

L'onomàstica

El fet de posar un nom té una importància cabdal a l'antic Orient; de fet, segons la mentalitat mesopotàmica allò que no té nom simplement no existeix. A les cultures antigues trobem nombrosos noms teòfors, és a dir, noms que inclouen el nom d'una divinitat. Per tant, el nom de les persones no és una qüestió casual: el nom dels monarques revelarà la ideologia establerta per una determinada dinastia, i, per tant, fins a cert punt ja fixada. En canvi, els noms de les persones ens revelaran una altra faceta de la religiositat: la pietat popular, en tant que ens mostren quines eren les divinitats que realment venerava el poble, quines eren les escollides per encomanar-se, demanar protecció o retre veneració. A més, el fet de documentar, en ocasions, noms de divinitats foranes constitueix un element d'enorme interès, ja que testimonia l'existència d'altres tradicions religioses.

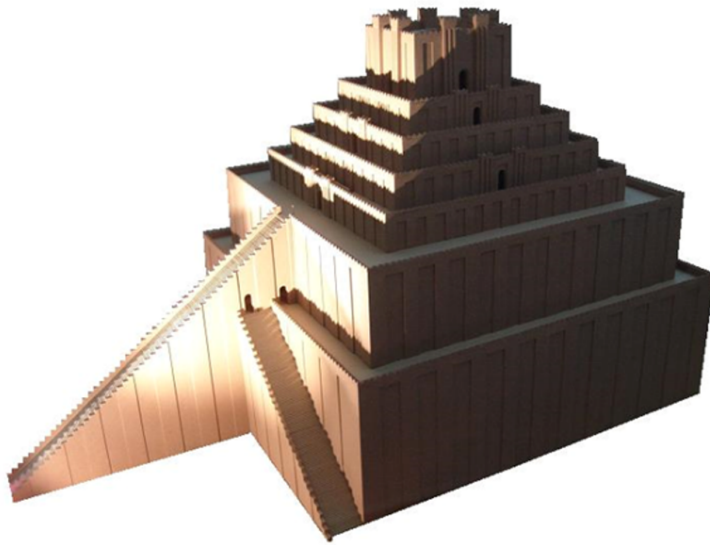
Per exemple: el nom babiloni de Nabucodonosor és *Nabu-kudurri-ušur*, que traduït literalment vol dir «Nabu defensa la meva frontera». Nabu era el déu de l'escriptura i especialment venerat a Babilònia.

Les fonts arqueològiques constitueixen la nostra gran segona font d'informació: des de figuretes de terracota i/o de metall, exvots amb inscripcions, temples, capelles domèstiques, zigurats*, etc.

L'Etemenanki

Un dels zigurats més ben conservats és el del déu Nanna a Ur construït per Ur-Nammu, però, sens dubte, el més emblemàtic és el de Babilònia: el zigurat Etemenanki ('Casa del fonament del Cel i la Terra'), del qual deriva la imatge de la Torre de Babel bíblica.

Maqueta de l'Etemenanki, *Pergamonmuseum, Berlín*. Font: *Wikimedia Commons*

2.1.2. Les característiques principals

En la religió oriental antiga existeix un fort component màgic, perfectament integrat en el seu culte, amb una gran varietat de tècniques i d'especialistes. En termes generals, es poden distingir dues classes de màgia: la prospectiva, és a dir, la que intenta conèixer i dominar el futur (l'endevinació), i la profilàctica, és a dir, la que intenta solucionar el present amb conjurs i pràctiques.

L'endevinació a Mesopotàmia es va realitzar de múltiples formes (l'haruspicina*, l'auguri*, la lecanomància*, la nigromància*, l'observació astrològica, la interpretació dels somnis, etc.). Aquestes pràctiques consistien a establir la relació entre una determinada circumstància (A) que significava que passaria un determinat fet (B), i van generar un gran nombre d'informació escrita que registrava tota una sèrie de presagis per a ser consultats. La seva funció era la de conèixer el mal abans que fos real per tal de poder-lo prevenir i neutralitzar.

L'altra important manifestació religiosa, la màgia pròpiament dita, mitjançant conjurs i rituals, tenia l'objectiu d'eliminar els mals que persegueixen l'home, es basava en la creença que la casualitat no existeix –tot està dictat en les taules del destí–, sinó que cada causa té una sèrie infinita d'efectes. En relació amb aquestes idees, cal destacar el caràcter apotropaic d'aquestes pràctiques, és a dir, el valor que se li donava a determinats objectes –tant poden ser amulets personals portats al coll com estàtues situades a les portes d'entrada a les ciutats o als palaus–, amb una funció protectora davant de l'adversitat, del perill, dels mals. En aquest sentit, observem al costat de la veneració a les divinitats principals del panteó la que es professava al que s'ha anomenat «déu personal», és a dir, l'existència d'una relació individualitzada d'una persona amb una determinada divinitat.

2.2. Mesopotàmia

El que anomenem genèricament Mesopotàmia fa referència a diverses cultures que van ocupar principalment la zona de les conques baixes i mitjanes dels rius Eufrates i Tigris, primerament sumeris i accadis, més tard babilònics i assiris. Aquestes civilitzacions van estar envoltades d'altres pobles amb els quals van interactuar, en major o menor grau, en funció del moment històric. Aquestes altres cultures, fora del nucli estrictament mesopotàmic, van influir i també van ser influenciades de manera diversa per aquest nucli; principalment trobem la cultura hittita a Anatòlia, els hurrites al Caucas, a més de les incursions de pobles nòmades procedents de diverses zones que, en ocasions, es van enfrontar a aquestes cultures urbanes i, en d'altres, van arribar fins i tot a «urbanitzar-se». Per raons d'espai ens centrarem en la religió sumeroaccàdia.

En sumeri la paraula déu s'escriu amb el signe logogràfic AN, que vol dir 'cel', i referit a una divinitat es llegeix DINGIR en sumeri i *ilu* en accadi.

La característica probablement més important d'aquest sistema religiós és el que s'anomena simbiosis sumeroaccàdia, és a dir, des d'un bon principi s'assisteix a la identificació d'atributs similars en diferents divinitats i es produeix la seva fusió en una sola figura. Així, les divinitats sumèries ENKI, UTU i INANNA s'assimilen a les accàdies Ea, Šamaš i Ištar, respectivament. Es tracta d'un procés complex i causat per múltiples factors, entre els quals destaquem la simbiosi cultural d'aquestes dues tradicions, transmeses en llengua sumèria i accàdia, fins a acabar configurant un únic sistema; altres factors són les preferències del poble, les teologies polítiques, etc. Aquest procés és anàleg al que s'anomena *interpretatio graeca* o *interpretatio romana* de l'antiguitat clàssica, que veurem més endavant, i que, en definitiva, el que mostra és un mecanisme d'assimilació i reformulació religiosa que evidencia un sistema politeista molt elàstic i canviant, que accepta ampliacions i modificacions en funció de les necessitats econòmiques, polítiques i socials del moment.

Per exemple, els *Lamassu*, àngels guardians de persones, déus, llocs o objectes, com el de la imatge procedent del Palau Nord-Oest d'Ashurnasirpal II, Nimrud 883-859 (*British Museum*). Font: *Wikimedia Commons*

El sistema gràfic cuneïforme antèposa aquest signe AN als noms de divinitats i a tots els elements referits a l'esfera religiosa, el que s'anomena determinatiu diví. Font: *Wikimedia Commons*

2.2.1. El panteó sumeroaccadi

A Mesopotàmia, el sistema religiós imperant és politeïsta, en aquest sistema no s'observa cap rastre de panteïsmes. Els éssers divins estan organitzats en un panteó amb multitud de divinitats; es tracta de déus personals i antropomòrfics, de marcada individualitat amb una important funció protectora; els déus no són models morals. Els déus principals són patrons d'una ciutat i posseeixen els **me** (terme difícil de traduir, seria una mena d'ordre, de força de l'ésser) i exerceixen el seu poder mitjançant la paraula (dotada de força creadora) i d'un «pla o projecte de vida» que destinen a cada ésser.

El panteó obeeix a la devoció del monarca, forma part, per tant, de la ideologia religiosa de la dinastia governant, és a dir, és fruit d'una teologia política que tendeix a l'henoteïsmes*, en tant que, a imatge de l'organització de l'estat, el panteó està presidit per un déu suprem –el rei dels déus–. Aquest déu és AN/Anum [els noms dels déus en sumeri estan escrits en majúscules i els accadis en minúscules], el déu del cel, governa una assemblea i té tot un seguit de funcionaris. La missió de l'assemblea és determinar el destí de tothom: el dels déus inferiors, el dels humans i el de les coses. De tal manera és palesa la jerarquia divina, no tots els déus són iguals: hi ha els Grans déus, que acostumen a estar emparentats, el seu nucli està format pels déus cosmològics: AN/Anum, ENLIL, ENKI/Ea i les divinitats astrals UTU/Šamaš, NANNA/Sin i INANNA/Ištar. També trobem deesses amb una dimensió maternal, com Ninḫursanga, Aruru, Mama i Mami. A banda dels grans déus, hi ha dos grups que tenen un important paper en la mitologia, en tant que determinants del destí i membres de l'assemblea: els ANUNNA/Anunnakku, en relació amb el món infernal, i els Iḡigu, de base astral, de tradició exclusivament accàdia.

Com dèiem, el déu suprem, creador però no primordial, és el déu cel AN/Anum, és pare d'ENLIL, d'IŠKUR/Adad, d'INANNA/Ištar i patró de la ciutat d'Uruk. Tot i que és el déu suprem, el seu paper és passiu; de fet, el que actua com a déu suprem del panteó i que té les taules del destí és el seu fill ENLIL. ENLIL és el «Senyor Aire», entès com l'espai percebut com a moviment, és la divinitat patrona de l'important centre religiós, ja des d'època sumèria, de Nippur. L'esposa d'ENLIL és NINLIL, i la seva supremacia serà rivalitzada per Marduk en l'època babilònica mitjana i per Assur en època neoassíria. També fill d'AN/Anum, ENKI/Ea, el «Senyor Terra» domina sobre l'Apsu, l'oceà inferior de les aigües dolces sobre el qual flota el disc de la Terra; cal destacar la relació del principi primordial amb l'element aquós en totes les mitologies orientals; és el patró dels sabers pràctics, és el déu conseller i patró de la ciutat d'Eridu. El déu de la tempesta IŠKUR/Adad, Hadad en les cultures del Llevant, és també fill d'AN/Anum. És el regulador de l'equilibri climàtic.

Pel que fa a les divinitats astrals tenim: UTU/Šamaš, el déu solar, i la seva bessona INANNA/Ištar, el planeta Venus, fills del déu lluna NANNA/Sin (fill d'ENLIL i NINLIL). El déu lunar té un caràcter benèfic, té poder sobre la vegetació i la fertilitat, és el patró d'Ur, al sud, i de H̄arran, al nord sirimesopotàmic. UTU/Šamaš, déu de la llum, és el jutge suprem, al capvespre recorre el món inferior, i, per tant, és també rei de les ànimes; els seus principals llocs de culte són Larsa i Sippar. INANNA/Ištar és la divinitat femenina més important del panteó, posseeix tres aspectes fonamentals: el guerrer, l'eròtic i l'astral, és a més la protagonista d'un ritual anomenat la Boda Sagrada, que és «la unió matrimonial» representant les mítiques bodes de la dea i el seu espòs mortal Dumuzi. Es tracta, per tant, d'un ritual d'unio d'un personatge diví (la dea, representada per una sacerdotessa) i un d'humà (l'espòs de la dea Dumuzi, representat pel rei); la finalitat del ritual és segellar el destí del rei en tant que declarat digne del tron per la dea. Altres divinitats importants són: Nergal, déu de l'infern, i la seva esposa Ereškigal.

Iconogràficament s'observa, d'una banda, una imaginària de déus antropomorfs, caracteritzats per una sèrie de trets que els identifiquen, en primer terme, com a divinitats (tiara de banyes de toro i certes característiques en la seva vestimenta, especialment una mena de túnica amb volants) i, en segon, amb els seus atributs específics: el seu emblema.

Els més freqüents són fenòmens astrals, com ara la mitja lluna Sin, el disc solar Šamaš; un objecte, com el càmbar del déu de l'escriptura Nabu; animals, com el lleó de la dea Ištar; éssers mitològics, com la serp-drac Mušhuš, l'emblema de Marduk.

D'altra banda, apareixen tota una sèrie de figures de morfologia mixta amb un fort component zoomorf (déu-vaixell, déu-brau, el lleó alat, l'àliga amb cap de lleó), que representen les dimensions fantàstiques, no humanes, del que és religiós (com per exemple Lamashtu i Pazuzu).

Dumuzi

Dumuzi també forma part d'un culte basat en la seva mort, desaparició temporal i tornada a la vida.

Segell cilíndric amb una inscripció que identifica que «Adda, un escriba» era el propietari del segell. A l'escena apareix al centre la dea INANNA/Ištar dempeus dalt del déu sol UTU/Samaš. A la seva esquerra un déu caçador/guerrer no identificat. A la seva dreta: ENKI/Ea, al seu costat Isimud, el seu ministre (*British Museum*). Font: *Wikimedia Commons*

2.2.2. La supremacia de Marduk a Babilònia i d'Assur a Assíria

Tot i que com hem vist, la religió a Mesopotàmia es caracteritza per un sistema politeista, durant el primer mil·lenni, principalment, es produeixen unes elaboracions teològiques amb una evident tendència a l'henoteisme, i, fins i tot, a un cert monoteisme, aquest de caràcter evolutiu i inclusiu, seguint la distinció establerta per J. Assmann. Aquestes evidències són, especialment, els cultes a Marduk i a Assur vinculats clarament a un context polític ben específic.

Marduk era la divinitat patrona de la ciutat de Babilònia, ciutat que adquireix rellevància històrica a inicis del segon mil·lenni, quan un grup d'origen estepari seminòmada, els *amorreus* (que vol dir 'occidentals'), es fa amb el poder. Aquest grup funda el que es coneix com la I Dinastia de Babilònia i un dels seus monarques més rellevants fou Hammurabi (1792-1750). És en aquest moment que apareix Marduk i, no només s'introdueix en el panteó, sinó que aconsegueix ocupar un lloc preminent fins a esdevenir en el segle XII el «rei dels déus», relegant a un segon pla el fins llavors déu principal Enlil, curiosament rebent el títol d'«Enlil dels déus».

Durant aquest procés Marduk va anar fusionant característiques pròpies de les divinitats principals, fet que marca aquesta clara tendència henoteïsta. Aquest fenomen, com veurem, també es va produir al primer mil·lenni amb el déu Assur, a Assíria, i amb Nabu i Sin, a Babilònia. Les causes d'aquests desplaçaments foren múltiples; les més freqüents serien les rivalitats entre diferents grups socials lligats a diferents divinitats. En el cas de Marduk, cal tenir especialment en compte la devoció popular i els cercles sacerdotals babilonis. Seran aquests els que, per tractar de mostrar la supremacia del déu, li configuraran una mitologia i per aquest motiu es va redactar el mite d'*Enūma Eliš*, «El Mite de la Creació». El poema, que ocupa set tauletes, tenia per objectiu glorificar Marduk i justificar la seva hegemonia, consegüentment se'l va convertir en déu creador del món i de la humanitat i se'l va fer fill del déu Ea. El poema es recitava anualment en la festa de l'Any Nou, el dia 4 del mes de nisan (març/abril). El seu principal lloc de culte era l'Esagil i el zigurat Etemenanki a Babilònia.

Un fenomen paral·lel a l'ascens del déu Marduk el trobem en el déu nacional d'Assíria: Assur. Nom idèntic al de la capital de l'estat: Assur (moderna Qalat Šergat). Originàriament era un déu pràcticament desconegut que va anar ascendint al cim del panteó a mesura que augmentava el poder polític d'Assíria. A l'igual que Marduk, Assur va anar fusionant atribucions d'altres déus (a partir del segle XIII se l'anomena «l'Enlil d'Assur»), com: la determinació del destí, la decisió judicial i especialment el vessant bèl·lic, és un déu guerrer; se'l representa sota la forma de déu arquer en disc alat o sobre un lleó. El seu temple principal a Assur fou l'Ešarra («la gran casa muntanya dels països»).

2.2.3. El culte a Sin

Així com una divinitat exercia de patrona d'una ciutat, també podia estar associada a una determinada dinastia, família i/o professió. Particularment, els monarques neobabilònics eren especialment devots del déu Nabu, el déu dels escribes, però Nabonid, el darrer rei de la dinastia i l'últim d'una Babilònia independent (555-539) ho va ser de Sin. Molt probablement Nabonid va estar influït per la seva mare, que va ser suma sacerdotessa del déu a Ḫarran, ubicat al nord sirimesopotàmic, emplaçament on va erigir el santuari Eḫulḫul pel déu. Durant el primer mil·lenni, Ḫarran va esdevenir un important centre econòmic, cultural i religiós que va rivalitzar amb Babilònia i el seu déu Marduk. Aquesta devoció de Nabonid per Sin el va fer impopular i desaprovat políticament pels cercles sacerdotals del gran déu nacional Marduk, fet que va accelerar la caiguda de la dinastia i el 538 l'Imperi va ser conquerit pel rei persa Cir II.

Bibliografia recomanada

Enūma Eliš són les primeres paraules del poema que volen dir «Quan en les alçades», a: Bottero, Jean; Kramer, Samuel Noah (2004). *Cuando los dioses hacían de hombres: mitología mesopotámica*. Madrid: Akal.

2.3. El Llevant

L'especificat, tant geogràfica –la seva localització costanera, la seva dependència de la pluja– com social –la seva organització monàrquica– de la zona del Llevant mediterrani oriental ha determinat, en gran mesura, la seva religiositat i mitologia.

Durant el segon mil·lenni, més concretament durant la segona meitat, el que arqueològicament anomenem Edat del Bronze Final, sobresurt la informació tant arqueològica com textual, provinent de l'antiga ciutat portuària del nord del Llevant: Ugarit (actual Raš-Šamra). És a partir d'aquesta documentació que hom troba un contrapès a la imatge donada per la Bíblia de la religió siricana-neà, descrita com a idolàtrica i pagana, des de la visió del poble d'Israel.

Pel que fa al primer mil·lenni, són palesos grans canvis a la zona amb la irrupció de nous pobles, a conseqüència del col·lapse de la civilització que havia funcionat durant el Bronze Final a tota la zona pròxim-oriental. En aquest moment trobarem instal·lats a la costa pobles, com els filisteus i els fenicis, i, a l'interior, els hebreus i els arameus. Una font imprescindible per conèixer la religiositat de tots aquests pobles serà, com apuntàvem, la Bíblia hebrea, tenint en compte que la visió d'Israel definirà la resta de religiositats en contraposició a l'autèntica religió que és la seva. Lamentablement, a excepció de la dels hebreus, de la religió d'aquests altres pobles no disposem de moltes dades.

La religió fenícia enfonsa les seves arrels en la religió cananea del segon mil·lenni, amb la figura divina predominant de Baal, el senyor de la ciutat. La seva mitologia es coneix a partir de l'obra de Filó de Biblos (segles I-II dC), transmesa per Eusebi de Cesarea (III-IV dC), per tant, per fonts exteriors i llunyanes en el temps. Les inscripcions fenícies revelen l'existència de tres divinitats importants: la Senyora de Biblos, Melqart de Tir (identificat amb Hèracles) i Ešmun de Sidó (el terapeuta diví); altres divinitats importants atestades són Baalšamin («el senyor dels cels») i Aštarte. La religió dels arameus, població d'origens nòmades, estava lligada a la tribu amb el déu dels pares El i, també, amb Hadad, el déu del tro.

És en aquest àmbit religiós siricananeu on hem de situar la religió dels hebreus. La seva religiositat comparteix molts dels patrons religiosos dominants a la zona, però les seves circumstàncies històriques (l'exili de gran part del poble de Judà a Babilònia) conduiran a un gran canvi de paradigma religiós. Aquest canvi provocarà que la religió dels hebreus es diferenciï i s'individualitzi de la cananea i esdevingui, finalment, una religió monoteista, l'única, i també l'única que ha perdurat fins als nostres dies, com la fe del poble d'Israel. Per entendre, doncs, aquest fenomen religiós i el seu desenvolupament no el podem aïllar del context en el qual s'insereix.

En definitiva, per tal de comprendre la religió cananea del segon i primer mil·lenni haurem d'analitzar conjuntament totes les dades de què disposem: tant les dades procedents d'Ugarit (II mil·lenni), les de la religiositat fenícia i aramea (I mil·lenni) i les que ens aporta la Bíblia hebrea, atenent les particularitats de cada tipus de font.

2.3.1. Els déus cananeus

Tal com hem explicat, per conèixer la religió cananea ens centrarem bàsicament en la documentació ugarítica de la segona meitat del segon mil·lenni. Les excavacions d'aquest jaciment han proporcionat, des de l'any 1929, quantioses dades textuais, entre les quals trobem nombrosos textos mitològics i literaris, així com llistes de déus que ens mostren un panteó organitzat amb grans divinitats primordials. També comptem amb textos culturals que descriuen les pràctiques realitzades, sobretot les relacionades amb el culte oficial, és a dir, el del palau (rituals d'entronització, d'invocació de purificació, banquets, etc.). Aquest culte palatí era oficiat pel mateix rei en relació amb els déus del palau, els déus tutelars i els déus ancestrals. Els textos testimonien la ideologia règia que atorgava al sobirà un caràcter diví després de mort. S'han d'afegir, a més, els textos d'endevinació i d'oracle, de pregària i de conjur. Pel que fa a la màgia i a l'endevinació, també és el rei el primer oficiant, el que transmet la resposta divina.

Arqueològicament s'han documentat dos temples principals a l'acròpolis de la ciutat: el temple de Baal i el temple de Dagan-El. L'espai de culte dins del palau i la troballa de models de fetges i pulmons inscrits, a més de tauletes màgiques en un mateix edifici, al sud de l'acròpolis, han portat a identificar aquest indret com la casa d'un sacerdot mag o d'un santuari particular. També disposem d'esteles i escultures de divinitats, exvots, etc.

La religió d'Ugarit és politeista. Es tracta d'un politeisme d'una extrema fluïdesa, amb un panteó obert al sincretisme i a l'intercanvi cultural (s'aprecien influències amorrees, hurrites, hittites, sumeroaccàdies). A Síria-Palestina el caràcter tutelar de la divinitat es va desenvolupar sobretot a partir de la multiplicació d'una mateixa advocació (els Baals locals), tal com ens mostren les llistes de déus amb prop de dos-cents quaranta noms i advocacions.

En aquest sistema apareix una parella primordial de la qual dimanen en primera generació totes les restants, denominades els «fills d'El» o «els setanta fills d'Ašera»; cap altre déu genera divinitats. Els déus principals són els que formen part de l'anomenat cicle Baal-Anat, i entre aquests trobem els tres fills destacats d'El, que corresponen als tres àmbits principals que envolten la Terra: el cel amb Baal (la fecunditat, els seus atributs bàsics són el raig i el tro), el mar amb Yam, i l'infern amb Mot (la mort). La relació entre aquestes divinitats és de pugna per ser el rei dels déus, el garant de l'ordre còsmic i del cicle estacional. A partir del conflicte entre aquestes divinitats s'articularà, doncs, tot un cicle mitològic al voltant de Baal, en tant que la seva preponderància estava

Literatura recomanada

Del Olmo Lete, Gregorio (1981). *Mitos y leyendas de Canaan según la tradición de Ugarit*. Madrid: Ediciones de la Cristiandad.

l·ligada amb la importància que té la pluja en aquesta regió perquè hi hagi vida. De fet, al primer mil·lenni Baal acabarà desplaçant a El com a déu suprem de Síria-Palestina, en la seva qualitat de déu de la pluja-tempesta i de la fertilitat.

Altres divinitats determinants seran: Kothar-Hasis, déu de la màgia, i d'entre les divinitats femenines: Ašera, Anat (divinitat guerrera) i Šapaš (l'aspecte astral, relacionada amb el culte infernal). A més, existeixen nombroses divinitats menors.

El cicle mitològic de Baal està relacionat amb la fecunditat de la Terra, la mort i la regeneració, on s'integra a més la divinització dels reis morts. El triomf de Baal és el triomf de la fertilitat i de la vida, després de la victòria sobre el caos primordial que amenaça la Terra amb la mort i l'esterilitat. El cicle està format per tres parts: la primera és la lluita entre Baal, déu de la pluja, contra Yam, déu del mar i de les aigües subterrànies, amb la subseqüent victòria de Baal sobre el mar, garantint així la tranquil·litat i l'ordre còsmic, inclosa la navegació. La segona part tracta de la reialesa divina i de la construcció del palau de Baal. La tercera aborda la lluita entre la vida, Baal, i la mort, Mot; amb la mort de Baal per part de Mot, la seva restitució al tron per Anat, on l'experiència vida i mort transcendeix al regne vegetal-animal i al seu cicle agrari. Aquest contrast estacional és només un episodi més de la lluita entre Mot, déu de la mort, i personificació de totes les forces que aniquilen la vida i Baal, déu de la pluja, del cel, de la vida i personificació de totes les forces renovadores de la vida. És aquesta percepció de la lluita que presideix el regne de la vida, el valor més sobresortint del mite. Es pensa que era recitat en el festival de tardor de l'Any Nou i de la collita del vi.

2.3.2. El jahvisme i la creació del monoteisme

Com hem vist, l'altra gran font d'informació principal per conèixer la religió cananea és la Bíblia hebrea, a partir, no obstant, de la visió del poble hebreu. És a finals del segon mil·lenni que els hebreus apareixen com una unitat ètnica i política diferenciada a la zona del sud del Llevant. La seva aparició coincideix amb el col·lapse del sistema del Bronze Final a tot el Mediterrani oriental, i a la incursió de nous pobles, els anomenats «pobles del mar». Tant els seus orígens (si són amorreus, arameus o els *habiru**), com la seva implantació a la zona (si es van infiltrar paulatinament o va ser a través de la conquesta) són encara debatuts.

Estela representant Baal amb el raig, procedent de l'Acropolis d'Ugarit, ca. 1499-1299 (Museu del Louvre). Font: *Wikimedia Commons*

Mapa dels regnes d'Israel i de Judà (abans de la casa d'Omri, rei del regne d'Israel), a partir del mapa d'Israel Finkelstein, Israel: *Le Royaume biblique oublié*, p. 128. Font: Wikimedia Commons

El que sabem és que, després d'un període tribal sense vertebració política, a partir del segle X s'organitzen en un estat unitari que finalment quedarà configurat en dos regnes: el regne d'Israel, al nord, i el regne de Judà, al sud. El destí històric dels regnes d'Israel i de Judà –relatats a la Bíblia i a altres fonts mesopotàmiques– va acabar sota submissió dels neoassiris el primer, el 722, i sota el domini neobabilònic, el segon, el 587. Mentre que els habitants del Regne del Nord foren dispersats pels assiris i el seu territori va ser repoblat amb altres ètnies; una elit reduïda dels habitants del Regne del Sud va ser deportada a Babilònia, la capital de l'Imperi, on gaudiren d'una certa autonomia. Aquest fet serà decisiu per a la història del poble d'Israel. Si, d'una banda, l'exili va representar la pèrdua de la seva independència política, es troben sense estat, de l'altra, va suposar el punt d'inflexió amb el ressorgir d'una consciència religiosa que dotà de nous paràmetres la seva fe amb la creació d'un **monoteisme excoent**. Serà, doncs, a l'exili quan es produeix l'aparició del judaisme com a religió històrica, amb la revisió profètico-deuteronomista, i en el qual els hebreus esdevenen jueus.

Les circumstàncies històriques ajudaren al triomf d'aquesta visió. L'Imperi Neobabilònic es debilitava i va ser finalment conquerit per un nou imperi, el Persa, amb una política que va donar compliment a les expectatives de salvació amb el permís de retorn a Judà i de refer el temple de Jerusalem.

Cal remarcar que al principi la religió dels hebreus no era monoteista; com totes les regions cananees tenia les seves divinitats protectores i Jahvé era la del poble d'Israel. Al principi, Jahvé era un membre de l'assemblea divina dels «sants» presidida per El, el déu suprem de Canaan, amb la seva consort Ašera. Sembla ser que ja al segle VIII, Jahvé havia desplaçat a El en l'assemblea divina i governava en solitari sobre una multitud de «sants». Baal i Jahvé convivia en el temple de Jerusalem fins a finals de l'època monàrquica. Altres fonts atesten l'existència del culte a altres divinitats, com per exemple la mateixa Bíblia, on es menciona que fins a la caiguda de Jerusalem i la destrucció del seu temple, a mans de Nabucodonosor el 586, s'adoraven una gran quantitat de divinitats. A la colònia jueva d'Elefantina a Egipte, que es remunta probablement al segle VI, també s'ha atestat el culte a diversos déus.

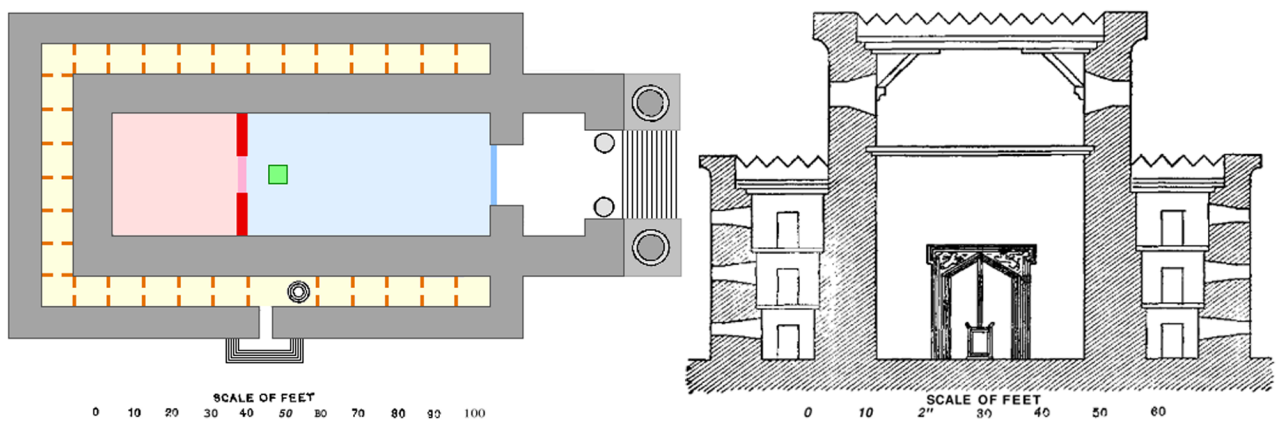
De la mateixa manera que hem anat veient com la supremacia d'un déu anava acompanyada d'un procés d'assimilació i apropiació de certs atributs de déus principals, el mateix procés el podem rastrejar en el cas del déu d'Israel. Jahvé va passar de ser el déu dels pares (figura divina parental-tribal de seminòmades: Jahvé-El), a ser el déu nacional (perrogatives urbanes i sedentàries de Baal, llurs atributs i funcions passaran a Jahvé), per acabar sent el déu suprem i finalment l'únic. Així com Baal mora al mont Sapan, on li han construït un palau, Jahvé habita al mont Sió, de tal manera que la restauració del seu poble anirà indissolublement lligada a la reconstrucció del seu temple.

Tolerància religiosa

Aquesta política de tolerància religiosa dels perses vers els hebreus va ser recollida per la Bíblia hebrea, com per exemple en el Llibre del Deutero-Isaïes en el qual Cir és anomenat amb el títol de messies, «l'ungit» (Is 44:28; 45:1).

Jahvé

La lectura del Salm bíblic 29 és un bon exemple d'aquest procés d'assimilació. El Salm canta a Jahvé, déu de la tempesta, i s'aprecia el pas de la veu-tro a la veu-paraula, exemplificant el pas de la concepció baàlica a la profètica-jahvista.

El primer temple de Jerusalem va ser construït segons la Bíblia per arquitectes fenicis. En la imatge dues reconstruccions: planta i alçat del temple a partir d'una il·lustració de l'*Encyclopaedia Biblica*. Font: *Wikimedia Commons*

Però aquesta antiga tradició, caracteritzada per la simbiosi cultural Canaan-Israel, serà revisada per la nova religiositat i s'intentarà esborrar aquest caràcter cananeu de la religió hebrea. Aquesta empresa no resultarà fàcil. L'èmfasi bíblic a abolir i condemnar els usos idolàtrics cananeus, així com la insistent predicació profètica en defensa de l'únic déu, no fan altra cosa que demostrar com de profundament arrelats estaven entre la població l'adoració a Baal i pràcti-

ques màgiques, com l'endevinació. Des de la perspectiva d'aquest monoteisme excloent, els únics reis pietosos d'Israel seran aquells que lluitin contra Baal i en suprimeixin el seu culte. La nova perspectiva acabarà absorbint el profetisme (el profetisme bíblic representarà la contrapartida a l'endevinació religiosa oriental) i imposarà un culte sense imatges, atorgant a Jahvé el triomf sobre totes les nacions, qui portarà la pau definitiva a la Terra.

Així doncs, l'exili no serà entès com una derrota, sinó que serà reïnterpretat com el càstig anunciat i executat per déu contra el seu poble per prevaricació. Per tant, la història oferiria una nova ocasió per purificar-se, l'esperança en la seva restauració i una creença ferma en un únic Déu, no és només que els altres déus no hagin vençut, és que no existeixen. I aquí radica la primera gran distinció de transcendència històrica: la **creació d'un monoteisme excloent**.

Jahvé és el creador del món, que utilitza els altres pobles per configurar el seu, el poble que ha triat perquè doni testimoni del seu ésser i amb el qual estableix una aliança per la qual Israel es compromet a regir-se per un codi de conducta moral i teològic que el distingeix i el separa de la resta. El no compliment del pacte el portarà al càstig i a la reprovació històrica. I aquí apareix l'altra gran distinció amb la resta de religions: la **dimensió ètica del monoteisme bíblic**. Mentre que el culte de la resta de déus pagans es basava en la puresa dels sacerdots, en la correcció dels rituals, en l'abundància dels sacrificis, l'aspecte que interessa principalment al déu bíblic és la justícia. A aquest déu se l'ha de servir amb bones obres i caritat. Dins d'aquesta dimensió, la funció i legitimitat de la reialesa estaven lligades al seu propi sotmetiment i obediència a la llei de l'Aliança: el rei ja no era un mitjancer imprescindible. De fet, la realitat històrica va obligar el poble a adreçar-se directament al seu déu, qui assumia les funcions del rei; en realitat era Jahvé l'autèntic rei d'Israel.

En aquesta nova configuració religiosa del jahvisme, el llibre va tenir un paper fonamental, donant origen al culte de la seva lectura i meditació i amb ells la seva sacralització. Aquest corrent de pensament anomenat deuteronomista (en tant que el Llibre del Deuteronomi va configurar l'espiritualitat del judaisme posterior) s'ha alçat vencedor postulant un sol déu i un únic temple. Aquest pensament va ser condensat pels jahvistes de l'exili en la Bíblia hebrea, recollint i interpretant la pròpia tradició, ampliada posteriorment per les reflexions sapiencials dels segles següents. Neix així el llibre normatiu, canònic, com la «Paraula de Déu», ja que conté les lleis. Aquest culte conviurà i suplirà al sacrificial del destruït temple de Jerusalem, i serà l'origen de la posterior litúrgia sinagoga, els seus orígens es remunten al segle III.

Així, sense rei, sense estat, sense capital i sense temple, el poble d'Israel va ser capaç de preservar la seva religió fins als nostres dies.

3. Egipte

3.1. Introducció

Com en el cas de Mesopotàmia, fins al desxiframent de l'escriptura jeroglífica per Jean-François Champollion el 1822 i la creació de la disciplina científica de l'Egiptologia –després d'un període inicial d'incursions on es barrejava l'esperit d'aventura i de lucre–, no es va disposar de les eines necessàries que permetessin l'accés a aquesta singular i fascinant civilització.

3.1.1. Les fonts

Respecte a les fonts procedents d'Egipte, cal tenir present, en primer lloc, el diferent estat de preservació de les restes entre l'Alt i el Baix Egipte. Mentre que l'aridesa del desert de la vall permet la conservació de materials peribles com el paper, el grau d'humitat del delta, al nord, dificulta enormement la preservació de les restes, enterrades sota grans capes d'al·luvió. De tal manera, es disposa de més vestigis arqueològics i més ben conservats procedents del sud.

Com ja hem comentat, la religiositat impregnava totes les esferes de la vida de les societats antigues, i l'antic Egipte no és una excepció, ans al contrari, és un dels màxims exponents. No és, per tant, casualitat que la immensa majoria de textos conservats són de caràcter religiós, i que els temples estiguessin construïts en pedra, mentre que les cases eren de fang. En conseqüència, és impossible separar els textos per categories fixes, i serà impossible, doncs, separar la física de la mitologia, la ciència de la religió.

Conseqüentment, els textos documentals es caracteritzen per una gran varietat, des de calendaris amb dies fastos i nefastos, fins a col·leccions de fórmules rituals i diversos mites cosmogònics; de fet, cada centre religiós va elaborar el seu propi mite, que feia del seu déu local el gran demiürg*. Ens han arribat també nombrosos textos de caràcter funerari en diversos tipus de suports i materials, des de papirs fins a inscripcions a les parets de les tombes.

Les fonts arqueològiques estan compostes eminentment per multitud de temples, en tant que la casa del déu i la representació de la forma del món estaven ricament decorats amb relleus i inscripcions, tant l'interior com l'exterior, amb escenes de divinitats, on els faraons estan constantment presents; amb sales per a la barca amb les quals es feien les processons. S'han d'afegir a més, entre les restes més rellevants: estàtues de divinitats, en pedra i en metall, exvots, amulets de diferents materials i formes, que s'adaptaven a cada ocasió i necessitat, etc.

3.1.2. Les característiques principals

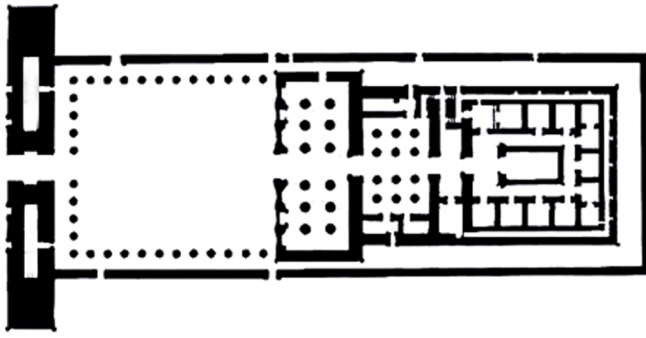
Un dels trets definidors de la religió a l'antic Egipte és la incorporació de novetats sense desprendre's d'antigues concepcions, d'aquesta manera hom troba al costat d'idees més evolucionades, vestigis de cultes molt arcaics. Aquesta diversitat d'aproximacions a un determinat aspecte no era vista com una contradicció, sinó ben al contrari, com un element enriquidor.

Un altre és el culte als animals (com el culte al toro Apis de Memfis) i a les plantes (per exemple, el papir d'Hathor). La religiositat a Egipte presenta a més un caràcter molt local: cada localitat tenia el seu déu suprem i la seva teologia. Ja des de temps anteriors a la formació de l'Estat egipci, aquesta preeminència de cultes locals serà respectada pel monarca. Fet que ens porta a una altra de les característiques fonamentals de la religió egípcia, que és la de la creença en la naturalesa divina del monarca, i, conseqüentment, és l'únic legítim oficiant del culte, actua de mitjancer entre els déus i els homes, funcions que delegava en els sacerdots.

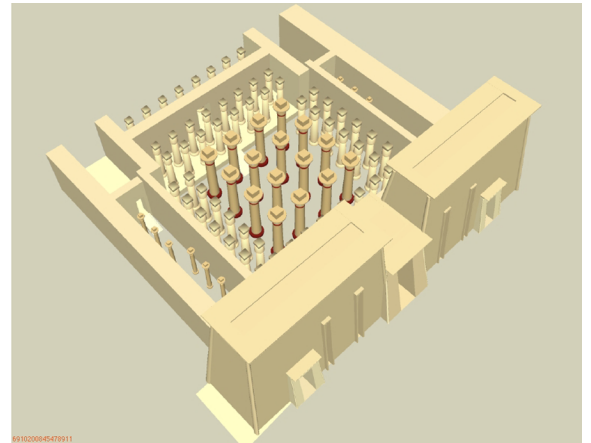
A l'igual que a Mesopotàmia, a Egipte la màgia formava part essencial i complementària del fenomen religiós, i l'endevinació tenia un paper rellevant. Els fidels podien consultar a la divinitat quan aquesta sortia del temple en processó els dies de festa, si l'estàtua avançava la resposta era positiva i si retrocedia era negativa; algunes d'aquestes preguntes han quedat registrades en peces de ceràmica (*ostracon*). Els reis consultaven l'estàtua d'Ammó a Karnak o el seu oracle a l'oasi de Siwa, oracle que consultà Alexandre el Gran quan arribà a Egipte el 331. Altres mètodes emprats en alguns temples era deixar anar els animals i observar els seus moviments, la interpretació dels somnis o l'oracle del toro Apis a Memfis.

La part essencial de les operacions màgiques consistia en la lectura de les fórmules màgiques i secretes que han generat nombroses col·leccions de textos. Els fidels imposaven la seva voluntat als déus mitjançant les pregàries i fins i tot amb amenaces. La litúrgia s'havia de fer adequadament i els encanteris – les paraules amb capacitat operativa– havien de pronunciar-se correctament per a que la pràctica fos efectiva. El sacerdot instruït posseïa un gran poder sobre tots els éssers sobrenaturals. Per als antics egipcis el nom era part bàsica de l'ésser i només el fet del seu coneixement podia exercir una influència benèfica o malèfica, la vida i la mort depenien del nom.

Atenent aquestes característiques es fa palesa la gran importància del ritual en la religiositat egípcia, si el temple és la representació del món, el ritual n'exprimeix la dinàmica.

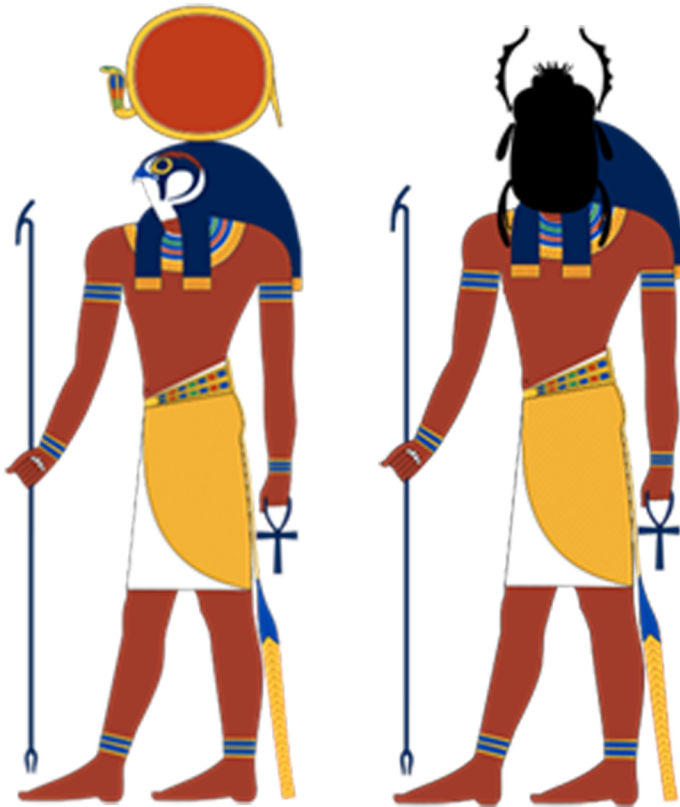

Planta tradicional d'un temple egipci. Font: *Wikimedia Commons*

3.2. El panteó egipci

El panteisme serà una característica essencial de la concepció egípcia de la divinitat: les divinitats egípcies es fonen, s'identifiquen les unes amb les altres, un déu habita en un altre. Per exemple, el déu solar Ra: Ra-Atum, Ra-Ammó, déu creador i dinàstic durant l'Imperi Nou. Això no vol dir, però, que siguin idèntics, cada un conserva la seva personalitat i es pot manifestar separatament. Presenta, per tant, un caràcter sincrètic que dóna fluïdesa al sistema religiós. Tant és així que l'aspecte extern d'una divinitat no sempre és constant i ben definit; a vegades pot tenir un aspecte antropomorf o, a vegades, estar representat per un animal. Per exemple, continuant amb el déu solar, aquest es pot encarnar en tres déus diferents que representen els tres aspectes del sol: al matí, al migdia i a la tarda, amb el nom de Ra-Atum-Khepri per explicar aquesta complexitat. A més, el sol de la nit, el que viatja d'oest a est, el representa el déu Osiris. Així doncs, per unir tots aquests aspectes del déu sol se l'hauria de representar amb elements de tots ells i crear una nova figura.

A l'esquerra, Ra-Harakté, combinació de Ra i Horus. Wilkinson, Richard H. (2003). *The complete gods and goddesses of ancient Egypt*, London: Thames & Hudson. A la dreta, Ra-Khepri. Font: *Wikimedia Commons*

Com ja hem anunciat, els grans centres religiosos van elaborar complexos sistemes i cosmogonies: els més importants són: el sistema heliopolità, el sistema hermopolità, la cosmogonia memfita i la tebana.

- El **sistema heliopolità** estava format per nou déus (l'ennèade): el demiürg Atum-Ra («aquell que existeix per si mateix»), les quatre parelles divines i els seus descendents: Shu (aire) i Tefnut (humitat atmosfèrica), dels que neixen Geb (la terra) i Nut (el cel) i els seus quatre fills: Osiris, Isis, Seth i Neftis.
- Tot i que el **sistema hermopolità** es coneix malament i a partir de textos tardans, sembla estar format per quatre parelles de déus (l'ogdòade), que dipositen un ou del que sorgí el Sol, creador del món. Una varietat del mite relata l'aparició d'un nen d'una flor de lotus en lloc de l'ou.
- El **sistema cosmogònic memfita** el coneixem gràcies a la còpia en pedra ordenada pel faraó Shabaka, Dinastia XXV, al segle VIII, d'un antic papir: la coneguda com Pedra de Shabaka (conservada al *British Museum*). En aquest cas la creació del món és a partir del pensament i de la paraula del déu de Memfis, Ptah.
- Finalment, la **cosmogonia tebana**, que dóna testimoni de la preeminència de la ciutat, eleva el seu déu Ammó a demiürg creant un sistema religiós que utilitza materials molt diversos i procedents d'altres sistemes.

Representació de divinitats en el Papir d'Ani (British Museum). Font: Wikimedia Commons

El sistema, com veiem, era politeïsta, però amb clares tendències henoteïstes amb l'existència d'un déu universal i omnipotent, però envoltat de multitud d'altres divinitats. Aquest tret està íntimament lligat a la ideologia reial teocràtica egípcia. Durant el Període Dinàstic Inicial la titulatura reial inclouïa el nom d'Horus, patró principal del rei (l'encarnació terrenal del déu). Segons la mitologia: Horus, el successor d'Osiris, s'identificava amb el rei viu, mentre que mort ho feia amb Osiris. Aquesta ideologia sobreviu durant el Regne Antic però, a més, s'hi afegeix la figura del déu solar Ra. Conseqüentment, Horus i Ra representen formes de renaixement: durant el dia el sol identificat amb Horus viatja pel cel com una font de vida, durant la nit s'uneix a Osiris en el més enllà, per renéixer al començament del dia. Durant el Regne Mitjà, l'evolució de les creences funeràries farà augmentar la importància de la figura d'Osiris, com el rei ressuscitat en el reialme dels morts, amb Abidos com el centre principal del seu culte. El gran canvi en el sistema tindrà lloc durant l'Imperi Nou amb la revolta amarniana que va significar la introducció del monoteïsm amb la negació radical de l'existència dels altres déus.

Tot i la preeminència de la teologia política, coexistien altres sistemes. Com hem vist, el politeïsm egipci es manifestava plenament en el seu localisme, cada localitat tenia el seu déu suprem i la seva família, que generalment adoptaven la forma de triades. Una de les triades principals és la d'Osiris (déu de la vegetació i de la inundació)-Isis-Horus, i el seu culte funerari i agrícola. Segons el mite, el rei Osiris és assassinat pel seu germà Seth, déu del desordre, de la violència, dels estrangers que governaren Egipte, és la contraposició dialèctica a l'ordre i la disciplina que encarna Osiris. El rei mort, ressuscitat per l'amor i la màgia de la seva esposa i venjat pel seu fill, esdevé el garant de la immortalitat i en les seves múltiples manifestacions (gra germinat, Nil, lluna, sol, príncep que es perpetua en el seu fill, rei que mort i ressuscita) encarna el cicle vital: l'etern retorn, la concepció cíclica de l'univers.

Atesa la gran multitud de divinitats venerades a l'antic Egipte i la limitació de l'espai del qual disposem, en destacarem només algunes. Ja hem comentat el paper destacat del déu **Ammó**, d'origen misteriós, el seu nom significa 'l'Ocult'; serà quan Tebes, el seu lloc d'origen, esdevingui la capital durant l'Imperi Nou que adquirirà rellevància, fins a la reforma amarniana, quan es va combatre enèrgicament el poder d'Ammó, però va ser efímer i els successors tornaren a Ammó el seu rang preeminent. **Hathor**: es va veure en ella la vaca del cel, que dona llum al sol, i el seu marit era l'Horus d'Edfu. **Anubis** era abans d'Osiris el sobirà dels morts, déu de la momificació, rebia la mòmia a la porta

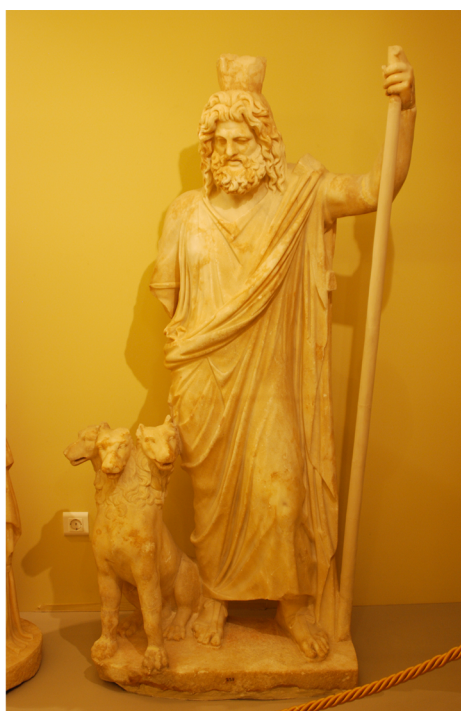
de la tomba i la conduïa a l'altre món. **Thot** comptava el temps, era l'escriba de l'ennèade divina, l'encarregat d'enregistrar les decisions del tribunal dels déus, també prenia nota del pes del cor dels difunts en el seu judici, per tant compartia amb **Maat** la inspecció de la justícia.

Quan els grecs el van identificar amb Hermes anomenaren la ciutat Hermòpolis, i al déu li donaren el qualificatiu de Trismegist, «Tres vegades molt gran», i el van fer protagonista d'una literatura hermètica.

Ptah era déu de Memfis, la importància política de la ciutat va fer que esdevingués el protector de la monarquia. La tradició li atribueix la invenció dels oficis manuals, era el patró dels artesans. A partir de l'Imperi Nou l'animal sagrat de Memfis va ser el toro **Apis**, «l'ànima magnífica de Ptah».

Serapis

Els teòlegs varen associar Osiris amb Apis i el resultat d'aquesta unió va ser Serapis. L'lur culte primer es va difondre a Memfis, després a Egipte i, finalment, per tot el Mediterrani.

A l'esquerra, estàtua d'Osiris, ca. 500-550 (Walters Art Museum) Font: *Wikimedia Commons*. A la dreta, estàtua de Zeus-Serapis, procedent del Temple d'Isis-Persèfone, ca 180-190 dC. Font: *Wikimedia Commons*

Les deesses protectores de la monarquia dual eren la dea **Uadjjet**, la cobra protectora, del Baix Egipte, era l'ureu* que s'enroscava en les corones del faraó, el seu alè inflammat consumia els enemics del faraó; i la dea voltor **Nekhbet**, de l'Alt Egipte. **Hapy** era el déu de la inundació que fertilitzava anualment les terres.

Cal afegir a més la introducció de déus forans, especialment a la zona del delta, a l'època de l'Imperi Nou, on destaca la presència del culte al déu cananeu Baal, confós amb el guerrer Seth, així com les deesses Aštarte i Anat.

3.3. La reforma religiosa del faraó Akhenaton, mitjan segle XIV

A finals de la Dinastia XVIII, durant l'Imperi Nou, la reforma religiosa del faraó Akhenaton va suposar un canvi radical: es va refusar la religió tradicional en la seva totalitat i es va instaurar en el seu lloc un culte únic al déu del Sol i de la Llum. Es tracta, doncs, de la implantació d'un **monoteisme exclusiu i revolucionari**, seguint la distinció d'Assmann. Va tenir, però, un caràcter efímer, i la subsegüent teologia de l'època immediatament posterior, la ramèssida, va reinstaurar el món dels déus tradicional; però a més va desenvolupar la idea d'un ésser suprem ocult, que es manifestava en el món dels déus politeista com una forma del seu viatge cap al món. Aquesta teologia pot ser entesa com una forma de **monoteisme inclusiu i evolucionista**.

La revolució religiosa d'Amenofis IV/Akhenaton va ser en part resultat d'antagonismes polítics. Durant el regnat del seu pare, Amenofis III, moltes de les idees de la revolució atoniana ja eren presents: els himnes de l'època reflecteixen la pietat entorn als cultes solars, especialment dirigida a Ra.

L'any 4 del regnat, el rei es canvia el nom d'Amenofis («Ammó està content») per Akh-en-Aton («Pau a Aton» o «Servicial per a Aton»), els seus partidaris van esborrar el nom d'Ammó de tot arreu i es fundà una nova capital on no hi havia més déu que Aton. La nova capital s'instal·la a la vora dreta del Nil, Akhet-Aton («Horitzó del disc solar», l'actual El-Amarna), i es construeix un temple amb un pati a cel obert (a diferència del temple tradicional). El paper del monarca és encara més important que en la doctrina tradicional. Els himnes escrits a les parets de les tombes d'Amarna foren compostos o inspirats pel sobirà i són un reflex de la seva doctrina. El més emblemàtic és el conegut com a *Gran Himne*, copiat a la tomba del sacerdot Ay.

Es tracta, doncs, d'una religió universalista amb un únic déu: el disc solar que es crea a si mateix cada matí i que exclou els altres déus. La seva representació només pot ser un disc solar, un simple cercle en el qual un *uraeus* sosté el signe de la vida que projecta cap a la terra els seus raigs. Aquesta revolució va implicar canvis en totes les esferes de la vida: les tombes ja no se situaven a l'oest, la planta dels temples era diferent per adaptar-se al culte solar, artísticament també apareix un canvi en la representació dels monarques. Aquesta nova doctrina no feia cap referència al destí de l'ànima després de la mort. S'ha assenyalat que l'eliminació del culte funerari a Osiris, tan arrelat entre la població, va contribuir a la desfeta final de l'atonisme, juntament amb l'oposició dels cercles sacerdotals d'Ammó.

Altar amb l'escena que mostra a Akhenaton, la seva dona Nefertiti i tres de les seves filles, ca. 1340 procedent d'El-Amarna (Egyptian Museum of Berlin). Font: [Wikimedia Commons](#)

4. El món Egeu

Si, com hem anat explicant, la religió en el món antic és indestruïble de les altres facetes de la vida, el seu paper social, i més concretament associat al govern, és fonamental en la religió hel·lènica. El paper religiós dels palaus minoics i micènics, i, més tard, el vincle entre la *polis* i el sistema religiós és inqüestionable. En aquest cas, però, el domini no era exclusiu dels ciutadans, ja que hi podien participar també les dones, els estrangers i els esclaus, com posen de manifest diferents festivals, com per exemple el de Kronia –on els papers dels esclaus i dels homes lliures es revertien–, les tesmofòries en honor de Demèter i destinades exclusivament a les dones, o els misteris d'Eleusis reservats als iniciats.

En aquest apartat tractarem el fenomen religiós en l'àmbit egeu, començant per la religió de la Creta minoica, religió que ha estat definida com a naturalista i on la dona sembla haver tingut un paper destacat. De caràcter molt diferent són les dades que ens revelen la religiositat de l'època micènica; gràcies al desxiframent del seu sistema d'escriptura, el Lineal B, s'ha pogut observar com alguns dels grans déus de la Grècia clàssica ja apareixen venerats en aquest moment del Bronze Final. Explorarem, seguidament, les característiques principals de la religió grega, una religió en tensió entre l'àmbit local i el panhel·lènic, i en la qual el vessant metafísic es va materialitzar en els cultes místics.

4.1. La religió minoica

Les fonts de què disposem per a l'estudi de la religió de la Creta minoica durant l'Edat del Bronze són les dades arqueològiques, ja que, malgrat tenir textos, la seva escriptura, el Lineal A, no ha estat encara desxifrada. Rastres de la seva mitologia ens han arribat a través de mites posteriors, com el famós relat del Minotaure i el laberint.

El paper central de la divinitat femenina i del brau són les principals característiques de la religió minoica. Estatuetes, frescos, relleus en segells ens mostren la imatge d'una gran deessa, a vegades amb serps a les mans, o acompanyada de lleons i cérvols; aquests elements s'han documentat als cims de les muntanyes, en santuaris a l'aire lliure i a l'interior dels palaus. Per la seva banda, el toro és present al palau i als santuaris, a través de monumentals banyes de consagració en pedra, o en representacions murals d'un ritual que sembla consistir a saltar per sobre d'un brau en plena cursa.

Una absència notable és l'evidència de grans temples formals a Creta (comuns en les cultures contemporànies d'Egipte i Mesopotàmia). Els llocs de culte els trobem als palaus (capelles i altars marcats per símbols religiosos, com les ba-

nyes de consagració i les taules de libació*), a les coves, a les fonts, als santuaris a dalt dels turons (característica minoica) i a les tombes. Entre els nombrosos elements rituals trobem figuretes, destrals dobles o vasos rituals amb caps de toros (*rytha*).

Del conjunt de les dades disponibles es pot apuntar el desenvolupament d'una classe sacerdotal (identificada en les representacions) que inclou homes i dones, i una gran varietat de rituals, entre els quals trobem: ofrenes, sacrificis, processons, danses i l'epifania d'un déu. Aquestes característiques, com comentàvem, han suggerit als investigadors definir la religió minoica com a naturalista amb gran rellevància de la natura i dels animals, on la dona tindria un paper preeminent.

4.2. La religió micènica

De tradició religiosa molt diferent de la minoica, coneixem la religió micènica del Bronze Final a través, ja no només de la cultura material, sinó també a partir de dades textuais. Ens referim a les tauletes escrites en un grec arcaic en un sistema d'escriptura anomenat Lineal B. Tot i que la majoria de textos són de caràcter administratiu i no tenim ni mites, ni pregàries, ni himnes, aquests textos ens ofereixen indirectament el coneixement d'alguns aspectes de la religió. Una de les dades més rellevants que ha aportat el seu estudi és que sabem que adoraven déus i deesses que coneixem d'èpoques posteriors i que formen part del panteó clàssic. Es tracta de Zeus, Hera, Apol·lo, Afrodita i Posidó, en santuaris dedicats a ells.

Les fonts iconogràfiques ens mostren representacions de rituals en segells i/o en les seves impremtes i en frescos que decoraven les parets dels palaus. Entre les activitats escenificades trobem: processons, libacions, sacrificis, festes i representacions musicals.

Les fonts arqueològiques, per la seva banda, han constatat que no es troben santuaris fora dels centres de palau (com en el cas de les manifestacions religioses minoiques), i tampoc hi ha temples. Un tret distintiu de la cultura material micènica és la tradició de figuretes en dipòsits amb diferents funcions: tant en ofrenes funeràries com en contextos domèstics, amb una probable funcionalitat apotropaica.

En definitiva, aquests elements ens mostren, d'una banda, una religiositat lligada amb el món anterior (l'absència de temples i el paper religiós del palau) i, de l'altra, amb el món posterior (presència de divinitats que seran les principals en l'època clàssica grega), i ens mostren aquest caràcter politeista.

4.3. La religió grega

4.3.1. Introducció

En aquest subapartat tractarem bàsicament el fenomen religiós en el món grec d'època arcaica i clàssica. Èpoques de naixement i consolidació del fenomen urbà que caracteritzà part de la història del món grec, aquell que va triar el model de ciutat estat. En aquest sistema d'organització social la religió en va formar part intrínsecament. Cada *polis* tenia el seu sistema religiós amb el seu calendari de festivitats, i la *polis* legitimava i mitjançava totes aquestes activitats religioses. La religió és la faceta de la ideologia de la *polis* que tots els ciutadans havien de respectar, una falta de respecte a la religió constituïa una falta de deslleialtat a la *polis* i a la *politeia**. La *polis* és la custòdia, a més, de la religió domèstica. Però, paral·lelament a aquesta dimensió local, existia la dimensió panhel·lènica, cimentada per la consciència que, malgrat la fragmentació política, tots els grecs compartien una llengua, una cultura i la veneració a les mateixes divinitats. Aquesta dimensió panhel·lènica s'articulava fonamentalment a partir dels santuaris, dels oracles i dels jocs panhel·lènics.

En conseqüència, la religió grega consistia en una xarxa de sistemes religiosos que interactuaven entre ells i que organitzaven el món, estructurant el caos i fent-lo intel·ligible; en definitiva, creant un ordre còsmic garantit per un ordre diví.

Amb l'hel·lenisme assistim a canvis importants, com per exemple la introducció del culte dinàstic. Específicament a la ciutat d'Alexandria a Egipte, fundada el 331 per Alexandre. Va ser Ptolemeu I, amb l'apropiació del cos d'Alexandre per a la ciutat, qui el va iniciar. El culte al governant va ser continuat amb el culte als reis de la dinastia, els Ptolemeus, morts.

Les fonts

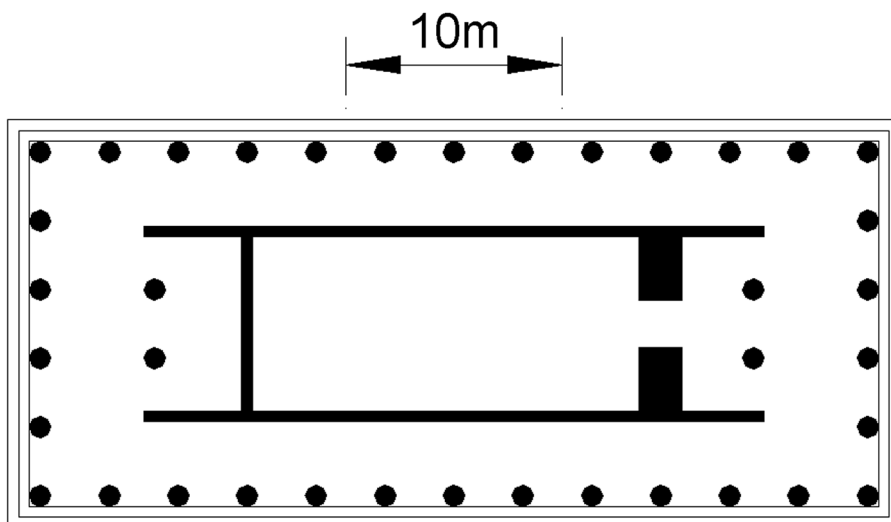
No existeix un corpus doctrinal textual, del que disposem és de gran varietat i diversitat de mites procedents de diferents contextos: l'àmbit familiar, l'èpica, la lírica, la tragèdia, la comèdia, així com la seva expressió iconogràfica (en ceràmiques, relleus, estatuària, etc.). En definitiva, una gran varietat de documentació.

Arqueològicament, si parlem de religiositat a Grècia, indubtablement la primera imatge que ens ve al cap és la de l'impressionant temple dedicat a Atena que corona l'Àcròpolis d'Atenes: el Partenó. Però aquest no és l'únic exemple. Els hel·lens van construir multitud de temples per venerar els seus múltiples déus, no només a Grècia sinó a tota l'extensió de la seva esfera d'influència, és a dir, d'un extrem a l'altre del Mediterrani. D'entre tanta diversitat, podem destacar els meravellosos temples de la Magna Grècia, com el temple de la

Septuaginta

El caràcter multicultural i multireligiós característic de l'hel·lenisme també es fa evident en la traducció de la Bíblia hebrea al grec (la *Septuaginta*), a Alexandria, sota els auspicis dels Ptolemeus, al segle III. El nom *Septuaginta* deriva de la tradició que atribueix la traducció a setanta savis. Precisament aquesta convivència a Alexandria entre les cultures jueva i grega afavorirà l'emergència del cristianisme

Concòrdia a la colònia grega d'Agrigent, a Sicília. De tal manera, comptem amb temples a les ciutats i santuaris escampats pel territori, a més d'un ampli registre de cultura material format per exvots, figuretes, altars, etc.

Planta del Temple de la Concòrdia a Agrigent, Sicília. Font: *Wikimedia Commons*

Temple de la Concòrdia a Agrigent, Sicília. Font: *Wikimedia Commons*

Les característiques principals

La religiositat en el món grec es va caracteritzar per un politeisme antropomòrfic. Tot i que es tractava d'un sistema organitzat, admetia variacions locals que mantenien la pluralitat de les creences, pluralitat característica de la societat grega. A més, la creació d'un panteó canònic l'hem de situar en el context d'una cultura oral.

Molts mites, llegendes i fins tot la mateixa organització del panteó evoca el Pròxim Orient. En trobem exemples concrets en el paral·lisme de la batalla entre Marduk i Tiamat relatada a l'*Enūma Eliš* i la batalla entre Zeus i Tifó a la *Teogonia* d'Hesíode. Però seria reduccionista veure en aquests paral·lismes

Bibliografia recomanada

La Teogonia d'Hesíode.

simples còpies. La influència i el contacte entre el món egeu i el pròxim oriental era evident i continua des d'èpoques remotes. La materialització més evident d'aquest contacte la tenim en l'adaptació al segle VIII de l'alfabet fenici per representar la llengua grega; i com, en aquest cas, el procés va implicar més que la simple còpia, amb l'adaptació de les necessitats i particularitats pròpies del món grec.

La relació amb les divinitats era de reciprocitat i estava establerta a partir de la pregària i el sacrifici. El sentiment religiós, conseqüentment, es manifestava mitjançant tot un seguit de pràctiques rituals, festivals i cultes (agraris, de fecunditat, de protecció, cívics, etc.) que seguien un calendari litúrgic. És en el culte on el ritual i el mite es connectaven.

De la mateixa manera que hem vist a Mesopotàmia i a Egipte, la màgia al món grec no era una àrea separada de la religió. De tal manera trobem amulets, tauletes amb malediccions, encanteris d'amor, conjurs per invocar la presència d'una divinitat, és a dir, tot un seguit d'estratègies que són merament una extensió de la religió ordinària. L'endevinació també va tenir un paper rellevant en el món grec. Per tal de conèixer el destí es va emprar tot un seguit de pràctiques, com la de l'observació dels vols dels ocells, els prodigis, els somnis, la nigromància i, especialment, la consulta als oracles, dels quals destaquen el de Zeus a Dodona i el d'Apol·lo a Delfos.

4.3.2. El panteó grec

Com hem vist, els déus estaven profundament integrats en el sistema de la ciutat, cada ciutat tenia un déu tutelar; al mateix temps, estaven ancorats en el territori a través de santuaris extramurs i es connectaven amb la ciutat amb processons durant les festivitats. No trobem en aquesta religiositat la figura del mal, els déus són àrbitres de l'ordre moral i poden actuar davant determinades transgressions. La gran paradoxa és aquesta ambigüitat de les divinitats, en part, són com els humans i, en part, són completament diferents: posseeixen la immortalitat i viuen lluny dels homes, a l'Olimp.

Pitagòrics

El grup dels pitagòrics es negava a sacrificar animals i menjar carn a causa de la seva creença en la reencarnació de l'ànima. El fet de rebutjar el ritual central de la comunitat els situava al marge de la civilització.

Relleu escultòric anomenat *La processó dels dotze déus i deesses*, d'esquerra a dreta: Hestia, Hermes, Afrodita, Ares, Demèter, Hefest, Hera, Posidó, Atenea, Zeus, Àrtemis i Apol·lo (Walters Art Museum). Font: Wikimedia Commons

Els principals déus estaven organitzats com una família, amb genealogies de déus, amb un cap: Zeus. Déu del cel, Zeus és el senyor suprem del temps, armat amb un tro, trets que comparteix amb divinitats orientals. És el guardià de les lleis no escrites i inalterables dels déus, és també una figura paterna: és el pare dels déus i dels homes. La seva esposa és Hera (mare d'Hefest, déu de la metal·lúrgia, i Ares, déu de la guerra). Altres divinitats importants del panteó clàssic grec són:

- Posidó (déu del mar).
- Atenea (dea guerrera, sorgida del cap de Zeus).
- Àrtemis (dea de l'exterior, de tot el que fuig de la ciutat, dea de les bèsties i de les plantes).
- Apol·lo (divinitat oracular i patró de la música).
- Dionís (déu de les transicions, conegut ja en les tauletes micèniques).
- Afrodita (dea de l'amor i de la bellesa).
- Hermes (el missatger dels déus).
- Asclepi (déu de la medicina).

Tot i les seves múltiples facetes, el culte va tendir a especialitzar les divinitats i a vincular-les a una àrea específica, com Ilítia (deessa del naixement). També trobem personificacions com la victòria: Nike. Així mateix es van adorar altres divinitats menors i personatges com els herois, éssers semidivins, amb una vida que fuig de les regles que regeixen la dels humans, com la d'Heracles.

4.3.3. Els cultes místics

Els *mysteria* (de *myein*: «tancar la boca») representaven uns cultes especials, una part dels quals restava reservada als iniciats, mentre que una altra era pública i estava oberta a una àmplia participació de fidels. Entre els més significatius, amb un clar component místic, destaquen els d'**Eleusis** en honor a Demèter, els de **Dionís**, els lligats a **Orfeu** i els relacionats amb els **Cabirs**, fills d'Hefest venerats a l'illa de Samotràcia. Atès que la revelació dels misteris era castigada amb la llei, les fonts de què disposem pel seu coneixement són escasses i forànies, com les dels autors cristians que les condemnen. Sembla ser que durant les cerimònies d'iniciació els candidats repetien els patiments que havien sofert les divinitats en els seus mites. Sabem que hi ha tota una sèrie d'objectes de culte relacionats, com l'espiga «collida en silenci» per Demèter, o joguines infantils per Dionís. Freqüentment, les cerimònies incloïen visions, moments extàtics o orgiàstics en unió amb la divinitat. Un cop iniciats, als elegits se'ls concedia la revelació d'alguns secrets lligats a l'esperança d'una salvació personal.

Per als atenesos els misteris per excel·lència eren les festes, celebrades a Eleusis en honor de Demèter i a la seva filla Persèfone, al setembre. Aquests cultes se centraven en la noció de renovació. Encara que estaven organitzats per l'estat, al mateix temps es mantenien al marge, en tant que la iniciació era un acte individual i voluntari (només calia saber grec i estar net de greu impuresa).

Segons la llegenda, Persèfone, la filla de Demèter i Zeus, va ser raptada pel déu de l'infern i restituïda un terç de l'any a la superfície. El seu culte estava, així, relacionat amb el cicle anual de la vegetació. Del culte misteriós destaca, en canvi, la preocupació pel destí de l'ànima després de la mort. De tal manera els iniciats gaudirien de la vida eterna en companyia dels déus, mentre que els no iniciats estaven destinats al «pantà».

La revelació dels cultes a Apol·lo sobre el més enllà estava, a diferència, reservada a un grup exigü d'elegits predestinats. Altres doctrines sobre la vida de l'ànima al més enllà apareixen en els pitagòrics, amb el pensament místic de la doctrina de la reencarnació i la necessitat de purificar l'ànima.

Mapa dels principals santuaris grecs. Font: *Wikimedia Commons*

5. Roma

5.1. Introducció

Si un tret pot definir la religiositat a Roma, aquest és la seva enorme diversitat. No podem, per tant, parlar de la religió romana com un fenomen normatiu i únic, ben al contrari, caldrà tenir en compte aquesta pluralitat de manifestacions religioses.

En primer terme, cal tenir present la gran empremta hel·lènica sobre totes les esferes de la vida romana en general, i sobre la religiosa en particular. Com apuntàvem en parlar de la simbiosi cultural sumeroaccàdia, un fenomen comparable es pot establir entre les cultures grega i romana, el que s'ha anomenat la *interpretatio graeca o romana*. Aquest fenomen ha donat com a resultat tota una assimilació de divinitats i trets culturals hel·lens per part de Roma. El més evident el trobem en la mateixa configuració del panteó romà.

En segon terme, cal ser conscients de l'evolució de la cultura i religió de Roma al llarg del temps, des d'una ciutat al centre d'Itàlia fins a la seva constitució en un gran imperi que abraçava tot el Mediterrani, incloent-hi el nord d'Àfrica i Egipte, part del centre d'Europa fins a les regions orientals de l'Eufrates. Durant aquest procés, en el que Roma va esdevenir una gran metròpoli cosmopolita governada per una monarquia absoluta, el contacte amb tantes altres poblacions (recordem que l'exèrcit estava format fonamentalment per mercenaris estrangers) necessàriament va produir canvis religiosos importants. Un d'ells va ser la introducció del culte a l'emperador, com a element unificador i de control, davant la gran varietat de cultes i creences, en el qual el príncep esdevenia el *pontifex maximus*.

Altres innovacions com la introducció del culte al déu Sol s'emmarca en un procés més ampli, que és el de la propagació dels cultes orientals, que, juntament amb el desenvolupament del neoplatonisme, van ser fets cabdals en la història moral de l'Imperi en afirmar l'essència divina de l'ànima. Serà especialment al segle III dC, època de crisis i pessimisme, quan aquests cultes orientals –que havien coexistit amb els cultes de les ciutats estat en el Mediterrani oriental des del segle IV i havien guanyat força entre els aristòcrates durant la República– tinguin més força, un cop passats pels filtres de l'hel·lenisme. I és precisament a Orient on es funden i es formen les primeres comunitats

Nativitat

Recordem que la Nativitat fou col·locada al segle IV, el dia 25 de desembre, perquè en aquesta data se celebrava la Nativitat del Sol (*Natalis Invicti*), que tornava cada any a una nova vida després del solstici.

cristianes. Aquesta nova fe adoptada per l'emperador Constantí va suposar la usurpació del cristianisme del títol de religió oficial i, per tant, la seva conversió en la religió de l'estat.

Mapa de l'Imperi romà el 117 dC. Font: *Wikimedia Commons*

Finalment, el segle IV va veure l'escissió de l'Imperi en dues meitats, evidenciant l'oposició, especialment religiosa, entre un món grec-oriental i un món llatí.

5.1.1. Les fonts

Per estudiar el fenomen religiós a Roma hom disposa de gran nombre de textos literaris, inscripcions i restes arqueològiques de tot gènere (temples, santuaris, capelles i altars domèstics, exvots, estàtues de divinitats, amulets, tauletes de malediccions, etc.).

En relació amb les fonts textuais, cal destacar la seva gran varietat. Així doncs, tenim atestades col·leccions profètiques conegudes com els Llibres Sibillins, que són fórmules críptiques i advertències d'origen grec. Disposem de fonts oficials sobre sacerdots, magistrats i debats senatorials sobre els cultes oficials. Pel que fa als cultes orientals, els seus testimonis són molt més fragmentaris i dispersos: es conserven algunes fórmules místiques citades per autors pagans o cristians, alguns fragments d'himnes en honor als déus, referències ocasionals

en obres literàries, o el tractat de Plutarc: *Sobre Isis i Osiris*. Per altra banda, tenim la visió d'aquests cultes que tenien els seus detractors, com els estoics i els platònics, o els Pares de l'Església, els que consideraven els cultes orientals com els enemics més perillosos del cristianisme.

5.1.2. Les característiques principals

A Roma s'observa la paradoxal combinació de conservadorisme i d'innovació. D'una banda, es preservaven les velles pràctiques culturals executades escrupolosament, segons la manera prescrita per la tradició. De l'altra, la contínua introducció de noves divinitats i pràctiques culturals (sovint estrangeres) procedents especialment del món grec. Es tracta d'un tret inherent i destacat del caràcter romà, com en el cas de les institucions polítiques, els vells cultes no foren substituïts pels nous, sinó que continuaren existint. El resultat de tot això fou l'enorme proliferació i varietat de cultes, festes i cerimònies.

Sempre s'ha destacat el caràcter eminentment pragmàtic del sistema religiós romà, on tant els déus com els homes, habitants de la ciutat, havien de mantenir unes relacions adequades per garantir el funcionament del sistema. Aquest venia regulat per una col·lecció de *iura*: uns 'decrets' que ambdues parts havien de respectar. Aquest caràcter pràctic i empíric es pot sintetitzar en l'expressió *do ut des*, en el sentit de 'dono per obtenir'.

Dins d'aquest sistema és factible distingir entre la *sacra publica* i la *sacra privata*. La primera fa referència als actes de veneració de divinitats particulars que l'Estat romà finançava i que eren oficials per col·legis sacerdotals romans (els sacerdots dels cultes públics eren escollits entre l'aristocràcia). La segona defineix els actes de veneració dels déus domèstics de la llar i del rebost: els *Lares* i *Penates*, conduïts pel *paterfamilias* en el si de la unitat domèstica.

Tampoc la religió romana és aliena a l'endevinació i a la màgia, la creença en els presagis i les prediccions estava molt generalitzada. En aquests camps, primer, van estar influenciats per les pràctiques etrusques i, en les darreres fases de l'Imperi, per les orientals. Va ser llavors quan va arribar l'astrologia, envoltada del prestigi d'una ciència exacta, i el poder de predir el futur (admetent la influència dels planetes sobre els esdeveniments), i es van abandonar l'haruspicina i l'art augural tradicional.

5.2. El panteó romà

La religió romana era politeïsta i reconeixia multitud de déus; juntament amb el panteó olímpic de clara influència grega, trobem altres divinitats, algunes de les quals són simplement qualitats personificades, com la Pietat o el Pudor. Altres són d'origen forà.

Al cap del panteó trobem la tríada capitolina formada per Júpiter, Juno i Minerva, les divinitats principals del culte de l'Estat romà. Júpiter, el corresponent llatí de Zeus, era el déu del cel, amb la seva reina Juno, dea també dels cels i dels déus. Minerva, la versió llatina de l'Atenea guerrera, també protegia les arts i els oficis. Altres divinitats importants eren:

- Apol·lo.
- Venus (Afrodita).
- Diana (Àrtemis).
- Mart (Ares).
- Mercuri (Hermes).
- Esculapi (Asclepi).
- Baco (Dionís).
- Ceres (Demèter).
- I sense paral·lel en el món grec trobem Jano, protectora del trànsit, de les zones de pas.

Potser la mitologia romana no posseïa l'encant poètic de la grega i els seus déus pretenien ser molt més morals. Tots ells imposaven als homes (amb l'ajuda dels censors) la pràctica de les virtuts nacionals, és a dir, les útils per a la societat, com la temperància, el valor, la castedat, l'obediència als pares i als magistrats, el respecte pel jurament i les lleis, i totes les formes de patriotisme.

Mentre que a la banda occidental de l'Imperi es va produir una ràpida absorció de la religió romana sobre els pobles conquerits; a la banda oriental, els cultes locals conservaven el seu poder i independència. Els déus d'Egipte i d'Àsia no es van deixar anul·lar sinó que, ben al contrari, van conquerir totes les províncies romanes: Isis, Serapis, Cibeles, Atis, els Baals siris i Mitra van ser adorats per confraries de fidels fins als confins de l'Imperi a Bretanya.

Imatge del temple del Panteó, a Roma, dedicat a tots els déus de Roma. Font: *Wikimedia Commons*

5.3. El culte a l'emperador

Hem vist com, ja en l'època hel·lenística, el culte dinàstic era un culte dedicat als reis que esdevenien déus a la seva mort i que a partir d'Antíoc III, el 205, incloïa la divinitat del monarca regnant. Aquest tipus de culte ajudava a consolidar el poder central en la mesura que les capelles reials fundades pel territori conquerit quedaven sota el control dels sacerdots imposats pel rei.

Durant l'època romana, aquest culte dinàstic va adquirir una nova forma a partir del regnat d'August, qui amb els seus decrets comparava les seves gestes amb les dels déus; a diferència dels d'època hel·lenística, que només descrivien la magnanimitat dels reis, i el seu culte era una mena de mostra d'agraïment de la ciutat pel tracte rebut pel monarca. L'actuació seguida per August anava més enllà i incloïa la construcció de temples dedicats a ell, o a ell i a Roma i la creació d'un sacerdoti del culte imperial. El culte imperial demanava així una prova de lleialtat vers els pobles conquerits. Aquests canvis en el culte imperial s'emmarcaven en la reforma religiosa empresa per August, en la qual pretenia que la religió fos el suport moral de l'Estat.

5.4. Els cultes orientals

En la transformació de la religiositat romana els cultes orientals van ser decisius. Tot i la seva gran varietat, la gran majoria havien passat pel filtre de l'hel·lenització abans d'arribar a Roma, i contenien, a la manera dels cultes místics d'Eleusis, un aspecte iniciàtic. Si el culte dels déus de Roma constituïa un deure cívic, els dels déus orientals era una fe personal.

La introducció dels cultes orientals va ser lenta i, sovint, de les classes baixes a les altes. Aquests cultes, amb idees de purificació espiritual i redempció eterna, pretenien revelar als seus iniciats el secret per aconseguir la immortalitat, fet que representava un al·licient enfront les creences desoladores sobre la vida d'ultratomba de la religió romana. Aquestes idees van ser especialment ben rebudes en un moment de crisi com el que es vivia en el segle III dC. Aquests cultes oferien uns rituals més enlluernadors (que seduïen a la massa), més veritat en les seves doctrines (que seduïa els intel·lectuals) i un bé superior en la seva moral. Precisament era un temps en què Grècia, seguida de Roma, havien desenvolupat corrents de pensament racionalistes, i on la religió havia quedat reduïda a un conjunt de fórmules reproduïdes maquinalment. Pel contrari, a Orient els savis eren els sacerdots, als temples s'estudiaven les ciències, i, per tant, es produïa la unió entre fe i erudició. A diferència del món romà, els sacerdots orientals constituïen un cos propi jerarquitzat que es distingia de la resta per la seva forma de vida, eren directors espirituals i no simples funcionaris que tornaven a una vida normal un cop celebrat el ritual.

El primer culte oriental que van adoptar els romans i que va ser oficialment reconegut va venir de l'Àsia Menor: era el de la dea frígia **Cibeles** (*Magna Mater*) i el del seu company **Atis**. De l'Àsia Menor també arribaren les **Sibil·les**, profetesses de desgràcies que només elles podien evitar.

A partir del segle II s'introdueixen els misteris d'**Isis** i **Serapis** difosos per Itàlia juntament amb la cultura alexandrina, malgrat la seva persecució es van establir a Roma i finalment Calígula els va reconèixer. Oferia als fidels garantia d'immortalitat en cos i ànima. Cal assenyalar que la religió egípcia sota l'Imperi adquireix una forma de culte místic que no tenia a la religió egípcia.

La difusió de cultes semites a Itàlia ja es va iniciar amb la República, però va ser a partir del segle I i, sobretot, el III dC que prengueren una gran rellevància, principalment a partir dels esclaus i dels comerciants. Primer va ser la dea **Atàrgatis** coneguda com la *dea Syria*, i després els múltiples i variats **Baals**: el de Damasc (*Jupiter Damascenus*) Hada de Baalbek-Heliòpolis (*Jupiter Heliopolitanus*). Aquests cultes presentaven una idea més elevada de la divinitat. L'astrologia caldea, de la qual els sacerdots siris eren deixebles, va aportar els elements necessaris per elaborar una teologia científica: aquest déu residia més enllà de les estrelles, era totpoderós, universal i etern, tot estava regulat per les revolucions dels cels al llarg d'infinits cicles naturals. En resum, l'astrologia ensenyava l'adoració del Sol, font de vida.

Finalment, la religió **mitraica** –formada per una combinació de creences iranianes i teologia semítica, barrejades amb determinats elements dels cultes locals de l'Àsia Menor (d'on passa directament al món llatí)– va ser l'últim dels cultes orientals a arribar a Roma des de la llunyana Pèrsia i va esdevenir en el segle IV el culte més important del paganisme. Aquesta religió introduïa un concepte de vital importància i que el va distingir de la resta: **el dualisme entre l'esperit i la matèria**. El dualisme entre la raó i els sentits ja apareixia a la filosofia grega i és una de les claus del neopitagorisme i del pensament de Filó. La diferència és que la doctrina dels mags deïficava el principi del mal, l'oposava com a rival al déu suprem i postulava un culte a ambdós principis. Mitra, geni de la llum, es va convertir al zoroastrisme i a Occident en el déu de la veritat i de la justícia, accentuant el caràcter moral. El seu culte també incloïa la garantia de la immortalitat als bons.

Múltiples causes expliquen aquesta significació dels cultes orientals. D'entrada, la preponderància econòmica d'Orient, tant industrial com comercial, que les estructures imperials afavoriren facilitant el moviment dels seus comerciants, artesans, mercenaris i esclaus arreu. Altres factors van ser el caràcter universal i igualitari dels cultes, així com la seva emotivitat i esplendor, amb unes divinitats més humanes enfront del caràcter eminentment pragmàtic del culte romà.

5.5. La introducció del culte al déu sol Elagabal per Heliogàbal (218-222)

Durant l'època hel·lenística el desenvolupament d'un panteisme solar va créixer a Síria sota la influència de l'astronomia caldea i es va imposar durant l'Imperi a tot el món romà, sobretot al segle III dC amb la dinastia dels Severs, recolzats per una cort semisíria.

Com ja hem comentat, en aquests cultes solars i estel·lars, el coneixement sobre les estrelles i els planetes era de gran importància i d'aquí la importància de l'astrologia en la religió. Concretament, va ser cabdal la noció teològica que els astres divins mai morien, són invencibles (*invicti*) i eterns. Aquesta noció va penetrar en els misteris dels Baals siris a Occident. Paral·lelament, els sacerdots egipcis van popularitzar en el món romà la idea que déu no posseeix ni principi ni fi, d'aquesta manera varen contribuir, juntament amb el judaisme, a concedir una autoritat de dogma religiós al que només era una teoria metafísica.

En dues ocasions es va voler reemplaçar el Júpiter Capitoli per un déu semític i fer del seu culte el principal dels romans, durant els regnats d'Heliogàbal i d'Aurelià.

El moment decisiu va ser el 218 quan un nen de catorze anys, sacerdot del déu Sol a Emesa (Síria), va accedir al tron de Roma i va portar amb ell la pedra negra que era la imatge del déu. L'emperador **Heliogàbal** va imposar el culte del déu Sol al poble de Roma, a la manera d'un monoteisme, similar a la monarquia terrenal, insistint en la supremacia del seu déu. Va erigir diversos temples a Roma i va instaurar festes al nou déu *Sol invictus Elagabal*. L'epítet «invicte» aplicat al Sol també s'aplicava comunament a Mitra, així com a emperadors tardans. Amb només quatre anys al tron, va ser assassinat per col·locar al poder un altre membre de la família dels Severs.

Mig segle més tard, Aurelià (270-275) s'inspiraria en aquest pensament i crearia un nou culte: el del «**Sol invencible**», elevat al suprem rang de la jerarquia divina i protector dels emperadors i de l'Imperi. Aquesta divinitat va ser adorada amb un esplèndid temple, festejat cada quatre anys amb jocs.

Relleu amb la representació del Sol invicte i de Júpiter Doliquè, segona meitat del segle II dC, Museu de les Termes de Diocleciana, Roma. Font: *Wikimedia Commons*

5.6. El naixement i difusió del cristianisme

La propagació dels cultes orientals va obrir la porta al cristianisme i va facilitar el seu triomf. És evident, tant l'origen jueu del cristianisme, com la influència que va exercir sobre ella la religiositat grecoromana dels segles I i II dC. A diferència d'altres religions, el cristianisme va néixer en la clandestinitat, sense una escriptura sagrada, va haver de lluitar per ser acceptat i, des del començament, es va esforçar per ampliar el seu camp d'acció.

Pel que fa a les fonts pel seu coneixement, comptem amb els escrits de l'anomenat Nou Testament: amb els quatre Evangelis i els escrits dels Apòstols. A aquestes fonts principals s'ha d'afegir tota la producció dels primers autors cristians, els anomenats Pares de l'Església.

El cristianisme va néixer en un lloc ben concret, en el si de l'hebraisme de la Palestina del segle I, en un hebraisme ben divers, com ha evidenciat la biblioteca del grup dels essenis a Qumran a la mar Morta, i la figura de nombrosos messies, com la de Joan el Baptista. És en aquest context on hem de situar la figura del Jesús històric, d'origens obscurs, que no va deixar res escrit. Aquesta figura proclamava un missatge que l'allunyava dels essenis i de Joan, postulava la salvació universal davant el judici que el mateix Joan anunciava, proclamant la presència del regne de Déu. Una realitat que capgirava l'ordre de les coses: reduïa l'exigència de la llei a l'amor a déu i al proïme, tot oferint la gràcia divina i la pretensió de fer entrar Israel en un nou horitzó. Jesús va ser arrestat a Jerusalem per les autoritats hebrees, que l'acusaven de pertorbar l'ordre públic, i va ser entregat als romans. Finalment, va ser condemnat i crucificat per ordre de Ponç Pilat la primavera de l'any 30 dC. La seva crida als deixebles proclamant que havia vençut la mort els porta a iniciar la missió de difondre el missatge del mestre.

Un llarg camí es va recórrer des dels inicis d'aquesta nova religió (d'hebreus de parla semítica) fins al primer concili ecumènic de Nicea el 325 (de cristians de parla grega i una mica de llatí), esdeveniment que va significar l'aliança entre l'Imperi romà i l'Església cristiana. La tolerància universal proclamada per Constantí en l'edicte de Milà del 313 i la seva conversió, establia una pauta d'aliances entre les autoritats temporals i les religioses. Constantí només va tenir dos successors pagans: Juli i Eugeni, i cap dels dos va poder alterar la dinàmica imperant.

Des dels inicis del cristianisme a Nicea es poden establir tres fases de desenvolupament. Una primera (del 30 al 125) de ràpida expansió i emancipació del cristianisme del si del judaisme d'on va néixer; s'apropien del terme de Messies per designar Jesús; el bateig i la comunió esdevenen els dos sagraments principals del culte; s'agafa íntegrament l'Antic Testament i els dotze apòstols assoleixen una autoritat especial que prepara el terreny per a la jerarquia. En una segona fase (del 125 al 250), s'assisteix a la transformació d'una petita secta a la formació d'una església, al naixement de l'ortodòxia amb el cànon de l'escriptura i en conseqüència a les primeres heretgies, com la del gnosticisme*. Durant la tercera fase (del 250 al 325), el cristianisme esdevé un factor polític i passa de la persecució, de ser considerat una amenaça per l'Estat romà, a ser declarat per Constantí com el culte oficial.

Després d'aquest moment, el camí és l'invers: des del cristianisme es perseguiran els altres cultes. L'any 331 els emperadors cristians comencen a atacar les propietats dels antics déus; el 337 apareixen les primeres restriccions als sacrificis pagans; el 357 s'aprova una ordre universal contra els cultes pagans. I tot i el període de tolerància de l'emperador Julià i després del breu regnat d'Eugeni, Teodosi ordena el tancament dels temples i la fi dels sacrificis.

Amb la difusió final del cristianisme, la religió va deixar d'estar vinculada a un estat per a esdevenir una religió universal, va deixar de ser concebuda com un deure públic per a ser considerada com una obligació personal; ja no es va tractar de subordinar l'individu a la ciutat, sinó que davant de tot es va pretendre assegurar-li la salvació en aquest món i en l'altre. L'existència en aquest món va passar a ser concebuda com una preparació per a una vida benaventurada, com una prova el resultat de la qual hauria de ser una felicitat o un patiment infinits. D'aquesta manera s'alterava tot el sistema de valors antics.

Glossari

auguri Procediment d'endevinació que consistia a estudiar el vol de bandades de certes aus deixades anar a propòsit, o la forma que tenien les aus de picotejar el gra que se'ls llençava.

demiürg Era l'ordenador del món a partir de la matèria primigènia caòtica i eterna segons el pensament platònic. En aquest sentit de creador del món s'utilitza en parlar de religió.

exvot Objecte, a vegades amb inscripció, ofert a la divinitat de manera permanent i dipositat en un santuari. Podien ser oferts tant per sobirans com per particulars. Depenent de les cultures i cronologies, els objectes són diversos: maces, armes, vaixel·la, estatuetes, esteles, segells, etc.

gnosticisme Corrent de pensament desenvolupat en el món hel·lenístic durant els segles II i III dC, que professava la salvació per la *gnosi*, és a dir, a partir del coneixement intuïtiu de la divinitat. Hom pot reduir l'ensenyament característic del gnosticisme cristià a tres punts: el Déu suprem és transcendent, diferent del creador del món o demiürg; l'home espiritual (*pneumàtic*) és constituït per un element diví que el diferencia essencialment de l'home no *pneumàtic*; i la salvació consisteix en el coneixement d'aquesta realitat divina interna.

habiru Col·lectiu heterogeni descrit a les fonts mesopotàmiques i egípcies com a grups de rodamons, nòmades i pastors que es mouen per l'àmbit siri durant el segon mil·lenni. No semblen constituir, per tant, ni un grup cultural ni lingüístic.

haruspicina Procediment d'endevinació que consistia en l'anàlisi de les morfologies i patologies de les vísceres: fetge i pulmons dels animals sacrificats.

henoteisme Terme que s'utilitza per descriure el fenomen documentat en diverses religions antigues d'admetre la pluralitat de déus, però donar més preeminència a un en particular.

lecanomancia (del grec *lekanomanteia*) procediment d'endevinació que consistia a examinar les formes que adoptaven unes gotes d'oli vessades en un bol d'aigua.

libació Ritual que consisteix en el vessament d'algun tipus de líquid.

mite Terme que deriva del grec antic *mythos* amb el significat de 'relat', però que ha derivat a significar 'relat inventat', en contraposició a *logos*, 'discurs racional'. Finalment, ha acabat indicant un relat d'origen religiós, i, com a tal, en darrera instància el mite dóna significat al ritual.

nigromància Tècnica d'endevinació que consisteix en la consulta als difunts.

panteisme Deificació de totes les coses i a la identitat essencial de déu amb tot el que existeix.

politeia Conjunt de lleis i institucions que componen la constitució d'una ciutat, inclòs també el dret de la ciutat.

ritual Conjunt de pràctiques màgiques, que poden ser molt diverses depenent de les cultures i dels períodes.

sincretisme Fenomen pel qual divinitats diferents però amb atributs i funcions homologables es fusionen.

ureu Representació simbòlica de la dea Uadjet, la cobra protectora del Baix Egipte. Apareixia a les corones dels faraons i d'algunes divinitats.

ziggurat Torres escalonades, de planta generalment quadrangular amb els angles orientats als punts cardinals, erigides en nom d'una divinitat. El mot ziggurat deriva del verb accadi *zaqārum*, que vol dir 'destacar', 'sobreeixir'.

Bibliografia

- Armstrong, Karen** (2008). *Historia de la Biblia*. Barcelona: Debate.
- Arnaud, Daniel; Bron, François; del Olmo Lete, Gregorio, Teixidor, Javier** (1995). *Mitología y religión del Oriente Antiguo II/2. Semitas occidentales (Emar, Ugarit, Hebreos, Fenicios, Arameos, Árabes)*. Sabadell: Editorial AUSA.
- Assmann, Jan** (2006). *La distinción mosaica o el precio del monoteísmo*. Madrid: Tres Cantos, Akal.
- Bottero, Jean** (2001). *La religión más antigua: Mesopotamia*. Madrid: Ed. Trotta.
- Bottero, Jean; Kramer, Samuel Noah** (2004). *Cuando los dioses hacían de hombres: mitología mesopotámica*. Madrid: Tres Cantos, Akal.
- Cumont, Franz** (1987). *Las religiones orientales y el paganismo romano*. Madrid: Akal.
- Del Olmo Lete, Gregorio** (1981). *Mitos y leyendas de Canaan según la tradición de Ugarit*. Madrid: Ediciones de la Cristiandad.
- López, Jesús; Sanmartín, Joaquín** (1993). *Mitología y religión del Oriente Antiguo I. Egipto –Mesopotamia*. Sabadell: Editorial AUSA.
- Puech, Henri-Charles (dir.)** (1992). *Historia de las religiones* (vol. I, II, III). Madrid: Siglo XXI.
- Sourvinou-Inwood, Christiane** (1990). «What is Polis Religion?» a: Murray, Oswin; Price, Simon (ed.). *The Greek City. From Homer to Alexander*. Oxford: Clarendon Press, pp. 295-322.
- Vernant, Jean-Pierre** (1991). *Mito y religión en la Grecia antigua*. Barcelona: Ariel.